

Arap Lehçeleri ve Mushaf Hattı ile İrtibatı Açısından Kıraat Farklılıkları

Recitation Differences Within the Context of Arab Dialects and Writing Styles of Mushaf

Yunus İŞERİ

Dr., Bağımsız Araştırmacı
Dr., Independent Researcher
Bingöl, Türkiye
yunusiseri123@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3475-4524

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 15.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 19.10.2022
Yayın Tarihi / Published : 15.12.2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık-December
Cilt / Volume: 9 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 265-292

Atıf / Cite as

İşeri, Yunus. Arap Lehçeleri ve Mushaf Hattı ile İrtibatı Açısından Kıraat Farklılıkları. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2022), 265-292.

Doi: 10.33460/beuifd.1103873

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Yazarların dergide yayınlanan çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmakta ve telif hakları bu lisansın hükümlerine tabi olmaktadır.

*Authors publishing with the journal is licensed under the **CC BY-NC 4.0** and their copyright is subjected to the terms and conditions of this license.*

Öz: Kur'an'da farklı şekillerde okunmasına izin verilen kıraat vecihleriyle ilgili ehemmiyetli konuların başında kıraat farklılıklarının ne ile önemli ölçüde bir alakası bulunduğu mevzu gelmektedir. İster kelimelerin telaffuz keyfiyetinde olsun ister bunların mushaf hattında ve sahâbenin hususi mushaflarında yazılış biçiminde olsun, kıraat farklılıklarıyla alakası olan bazı temel konular bulunmaktadır. Bunlardan biri, kıraat vecihlerinin lehçe farklılıklarıyla alakasıdır. Zira Arap kabilelerinden farklı lehçelerle konuşanların tamamı aynı telaffuz kabiliyetine sahip değillerdi. Kur'an kelimelerinin seslendirilme şekli de lehçelere göre farklılık gösterebilmekteydi. Bu realiteden hareketle, muhatapların Kur'an okurken zorlanmamaları için lehçe temelli bazı değişik okuyuşlara müsaade edilmiştir. Fakat bu farklılıklar vahiyle belirlenmiştir. Arap lehçelerine dayanan kıraatlerden seslendirme şekli ile alakalı olan bu çeşit kıraat farklılıkları aynı manayı ifade etmektedir. Lehçe temelli olduğu halde sarf ve nahivle alakalı olan az sayıdaki bazı kıraatlerde ise mana farklılığına rastlanmaktadır. Kıraat farklılıklarıyla ilgili konulardan bir diğeri de kıraatlerin mushaf hattıyla alakasıdır. Ümmetin ihtilafa düşmesini önlemek amacıyla Hz. Osman (r.a), sahâbeden oluşan bir heyete mushafı yazdırmıştır. Bu istinsah, arza-i ahîre ve nesh edilmeyen kıraatler esas alınarak yapılmıştır. Resmü'l-mushafın farklı okumala-

ra imkân tanınması için istinsah edilen bu mushaflar, noktasız ve harekesiz bırakılmıştır. Nesh edilmeyen ancak farklı yazılması gereken kıraat vecihleri ise değişik beldelelere gönderilen mushaflar arasında dağıtılmıştır. Mushaflara dağıtılan bu çeşit kıraat farklılıkları arasında mana farkı bulunsa da bunlar birbirlerini değişik açılardan desteklemektedir. Kıraat farklılıklarıyla ilgili başka bir konu da sahâbe mushaflarında bulunan bazı okuyuş farklılıklarıdır. Bunlar mushaf hattına uymadıklarından şâz kabul edilmiş ve sadece tefsir amaçlı kullanılmıştır. Araştırmamızda kıraat vecihlerinin lehçe farklılıkları, mushaf hattı ve sahâbe mushaflarıyla alakasının açıklığa kavuşturulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat, Mushaf, Sahâbe, Lehçe, Vecihler, Farklılık.

Abstract: One of the crucial subjects in the wujûh (synonyms/similarities in pronunciation and differences in meaning) al-Qur'ân that is allowed to be read in different ways in the Qur'ân is the relation of these differences in the recitation. There are some essential matters concerning recitation differences, whether in the vocalization style of words, in the way of its writing in the muşhaf (Qur'ân manuscript), or the personal muşhaf of the companions. One of them is the relation of wujûh al-Qur'ân with dialect differences. Inasmuch that all those speaking with different dialects among Arab tribes had not got the same pronunciation ability. The vocalization of the words of the Qur'ân could also differ according to the dialects. About this reality, some dialect-based vocalizations are enabled so that the addressee does not have difficulty reading the Qur'ân. However, these differences were determined by revelation. These different modes of recitations, related to the way of vocalization from the recitations rooted in Arabic dialects, express the same meaning. Although semantic differences in a few recitations are associated with dialects, it is also concerned with şarf and nahw (verbology and syntax as foundations of Arabic grammar). Another issue regarding the differences in recitation is the relation of recitations with the written versions of muşhaf texts. Caliph Uthman ibn Affan established a committee comprising the companions of Prophet Muhammed to write the Qur'ân and to prevent the ummah come into conflict. This copy was written based on the last reading of Prophet Muhammad with the angel Gabriel and the recitations, which are still valid. These muşhafs, which were written to allow divergence in the reciting of the official muşhaf, were devoid of dots and vowel points. The modes of recitation, which were valid but necessary to be written differently, were distributed among muşhafs sent to various towns. Notwithstanding, there are multiple meanings between these recitation variants distributed to the mushafs; they support each other from different angles. Another point relevant to the differences in recitation is some reading variations found in the muşhafs of the companions of Prophet Muhammad. Since these did not accord with the script of the muşhaf, the variations were considered invalid and used only for exegetical purposes. The article aims to contribute to an understanding of the relations of different vocalizations with dialect differences, the muşhaf script, and the muşhafs of companions of Prophet Muhammad.

Keywords: Reading Qur'ân al-Karim and Recitation, Muşhaf, Companions of Prophet Muhammad, Dialect, Wujûh, Difference.

Giriş

Kıraat ilmi, Kur'ân kelimelerinin edâ keyfiyetlerini ve okuyuşlarındaki ihtilaflarını nakledenlerine dayandırarak araştıran bir ilimdir.¹ Bu ilim, biri yazılı edebiyata sahip bulunmak; diğeri, bir disiplinin icap ettirdiği usûl ve kaideleri sistemine alarak bunları yerli yerince kullanmak ve uygulamak gibi bilimsel bilginin unsurlarından önemli iki unsuru² taşımaktadır. Kıraat ilmi, zikredilen temel iki esasla ilmî bir hüviyet kazanmış ve ilim dünyasınca kabul görmüş bir ilimdir. Temelini oluşturan vecih farklılıklarıyla beraber kıraat ilmi Kur'ân ilimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Zira bu ilim dalı hicri 2. asırdan itibaren sistemleşmeye başlamış, zaman içinde kökleşmiş geleneği ile istikrara kavuşmuş ve Kur'ân'a dayalı İslâmî ilimlerin ayrılmaz bir parçası halini alarak Müslümanların ortak ilmî mirası konumuna gelmiştir.³

Kıraat ilminin önemli konularından biri kıraatlerdeki vecih farklılıklarıdır. Bu farklılıklar, Allah'ın (c.c) İslâm ümmetine kolaylık sağlamayı murâd etmesinin sonucu olarak müsaade edilen bir ruhsat şeklinde değerlendirilmiştir.⁴ Bu ruhsat, beşer tasarrufunun söz konusu olamayacağı tarzda vahiy eksenli olup, kişilerin Kur'ân'da kolayına geleni okumasına imkân tanıyan *ahrufü's-seb'a/yedi harf*⁵ üzere Kur'ân'ın nâzil olması şeklinde anlaşılmıştır. Kur'ân'ı alakadar etmesi yönüyle kıraat ilminin bütün meseleleri önemli olmakla beraber, ruhsat verilen kıraat farklılıklarının daha çok ne ile alakası bulunduğu, değişik okumaların kendisini nerede ve nasıl gösterdiği konusu ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle araştırmamızda, kıraat farklılıklarının Arap lehçeleriyle alakası, resmül-mushaf (istinsah edilen mushafın yazı şekli) ile irtibatı ve mushafta korunma şekli bağlamında kıraatlerdeki vecih farklılıkları irdelenmiştir.

Aşağıda üzerinde durulacağı üzere Kur'ân kıraatlerindeki değişik okumaların bir kısmı, Arap kabilelerinin kullandıkları muhtelif lehçelerdeki okuyuş farklılıklarıdır. Bir kısmı da ümmete kolaylık sağlayan ilahi rahmetin tanıdığı ruhsata bağlı olarak Hz. Osmân b. Affân'ın (ö. 35/656) (r.a) istinsah ettirdiği mushafın yazı şeklinde korunan kıraatlerdir.⁶ Bazıları da sahâbe mushaflarındaki ziyadeler ve farklı okuma vecihleridir. Fakat bunlar, mushaf-ı Osmanî'ye aykırılıkları sebebiyle

1 Ebu'l-Kasım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibet'in-neşr fi'l-kirââtî'l-aşr*, thk. Mecdi Muhammed Sürûr (Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/53.

2 Yusuf Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 146.

3 Alemdar, "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı", 146.

4 Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirââtî'l-aşr*, thk. Şeyh Zekerriyya Umeyrât (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 1/52.

5 *Ahrufü's-seb'a/yedi harf*: "Kur'ân kelimelerinin okunuş farklılıklarıyla ilgili yedi vecih veya farklı kabilelerin kullandığı ve Kureys'in aşına olduğu yedi lügât" şeklinde ifade edilmiştir. bk. Yunus İşeri, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Açısından Nisâbü'nin Tefsir Yönteminde Kıraat Olgusu* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022), 61-73.

6 bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

şâz⁷ kabul edilmiş, sadece tefsir kabilinden izahlar olarak görülmüştür. Bu hususlar aşağıda belli başlıklar altında ele alınacaktır.

Araştırmamızda lehçelerle alakası bulunan kıraat farklılıkları ile ferşu'l-hurûf kapsamina giren; ancak arza-i ahîrede⁹ nesh edilmeyen değişik okumaların resmî'l-mushafıla alakası üzerinde durulurken alanın temel literatürü esas alınmıştır. Bu bağlamda kıraatlarla ilgili muhtelif meselelerin izah ve isbatında İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 316/929) *Kitâbu'l-Mesâhif*, Ebû 'Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Muğni' fi ma 'rifeti mersûmi meşâhifi'l-emşâr ve Ehrufu's-seb'a li'l-Kur'ân*, Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî'nin (ö. 437/1045) *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*, Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh'ın (ö. 496/1103) *Muhtasaru't-tebyîn li hicâ't-tenzil*, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî'nin (ö. 403/1013) *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, Takıyyüddîn İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Mecmû'u'l-fetâvâ* ve Ebû'l-Hayr Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr* isimli, alanın kadim kaynakları önemli müracaat eserleri arasında olmuştur. Kıraat vecihlerinin tefsirle irtibatını işleme konusunda Ebû'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *et-Tibyân fi'râbi'l-Kur'ân*, Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, Mahmûd b. Ömer Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidit-tenzil*, Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*, Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) *Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* ve Nizamuddîn en-Nisâbü'rî'nin (ö. 730/1329 [?]) *Garâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân* gibi eserlerinden istifade edilmiştir. Örnek verilen kıraat vecihlerinin kıraat imamlarınca nasıl okunduğu hususunda ise Ebûbekir İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâat*, Ebû Bekr Ahmed b. Mihrân en-Nisâbü'rî'nin (ö. 381/992) *el-Mebsût fi'l-kırâati'l-aşr*, Ebû Mansûr el-Ezherî'nin (ö. 370/981) *Me'âni'l-kırâat*, Dânî'nin *Câmi' u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'* eserlerinden ve şâz kıraatlerde de İbn Hâleveyh el-Hemedânî'nin (ö. 370/980) *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'* adlı eserinden faydalanılmıştır. Konuyla alakalı hadislerde ise Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *Câmiu's-sahîh* ve Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünenü's-sağîr*'ine müracaat edilmiştir. Güncel çalışmalardan da Mustafa el-A'zamî'nin *Kur'ân Tarihi*, Mustafa Kılıç'ın *Kıraat-Tefsir İlişkisi*, Abdurrahman Çetin'in *Yedi Harf ve Kıraatlar* ile *Kıraatların Tefsire Etkisi*, Mehmet Dağ'ın *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* isimli çalışmalarına ve Yusuf Alemdar'ın "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı" isimli araştırmasına başvurulmuştur.

7 Şâz: Sözcük olarak "çoğunluğa muhalif olmak, icmadan ayrılmak, tek kalmak" manalarında kullanılan bu kelime kıraat ilminde, kıraatin sıhhat şartlarından herhangi birisini taşımayan kıraatlar için kullanılır. bk. Ebû Şâme Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *el-Murşidu'l-veciz ilâ 'ulûmin tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-Aziz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrût: Dâru's-Sadr, 1975), 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

8 *Ferşu'l-hurûf*: Okunuşunda ihtilaf vaki olan, farklı okunuşu belirli bir kurala tabi olmayan ve üzerinde kıyas yapılamayıp ancak rivâyette bilinebilen Kur'ân ayetlerindeki bazı kelimelerle ilgili cüz'iyata denir. bk. Zürcânî, *Menâhil*, 1/358; İşeri, *Kıraat-Tefsir İlişkisi*, 181.

9 *Arza-i ahîre*: Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefat yılında Kur'ân'ı Hz. Cebrail'e (a.s) okumasını (arz) ifade eden bir tabirdir. bk. Ebû Şâme, *Murşidu'l-veciz*, 36; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlimi Terimleri Sözlüğü* (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 153.

Aşağıda belli başlıklar halinde ele alınacak mevzulardan, kıraat farklılıklarının Arap lehçelerinde ve resmü'l-mushafta tezahür etmesi konusu, sahih kıraatler esas alınarak irdelenecektir. Farklılıkların sahâbe mushaflarında tezahür etmesi konusunda ise şâz kıraatlere de temas edilecektir.

1. Arap Lehçeleri ile İrtibatı Açısından Kıraat Farklılıkları

Kıraat farklılıklarının lehçelerde kendini göstermesi ele alınırken öncelikle “yedi harf”in lehçeler ile nasıl bir irtibatı bulunduğu değinmekte yarar vardır. Zira konunun her halükârda ahurfü's-seb'a meselesi ile irtibatı söz konusudur. Yedi harfle ilgili, Abdullah İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) nakledilen: *إِذْرَعُوا الْقُرْآنَ عَلٰى سَبْعَةِ أَحْرَافٍ وَهُوَ كَقَوْلِ أَحَدِكُمْ هَلُمَّ وَتَعَالَ وَأَقْبِلْ* “Kur'an'ı yedi harf üzere okuyun. Bu durum, sizden birisinin, ‘هَلُمَّ، تَعَالَ، أَقْبِلْ’ demesi gibidir.”¹⁰ şeklindeki hadis başta olmak üzere konuyla ilgili hadislerde geçen ahurfü's-seb'a'nın mahiyeti ve hadislerde bu ifadenin ne manada kullanıldığı hakkında pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür.¹¹ Âlimlerin bir kısmı “yedi harf’ten maksadın, yedi lehçe olduğu” görüşünü tercih etmiştir.¹² Bu görüşte olanlar, Kureyş’in bilmediği bir lügatin Kur'an'da bulunmasının caiz olmadığını belirterek *لَهُمْ لَيُبَيِّنَ لَكُمْ مَا كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ آيَاتِهِ وَلِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّيبَ الَّتِي فِي قُلُوبِكُمْ وَلِيُبَيِّنَ لَكُمْ سُبُوٰتِ الْكَلِمَاتِ الَّتِي أَنْزَلْنَا فِي الْكِتَابِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ* “Gönderdiğimiz hiçbir peygamber yoktur ki, kendilerine, (Rabblarından gelenleri) beyan etsin diye, kendi kavminin dili ile göndermiş olmayalım.”¹³ âyetini delil göstermişlerdir. Bu düşüncede olan âlimler, yedi harfin, Kureyş’in en azından aşına olduğu, Arapların yedi lehçesinde kullanılıp manaları aynı olan, ihtilaf ve zitlik teşkil etmeyen okuyuş farklılıkları olduğunu savunmuşlardır.¹⁴

Ahurfü's-seb'a hakkında vârid olan hadisler¹⁵ incelendiğinde ahurfü's-seb'a'nın, farklı kabile lehçeleriyle irtibatının varlığı anlaşılmaktadır. Ağız yapıları itibariyle bir kısmı farklı ses ve şive özelliklerine sahip olan bazı kabileler, konuşukları lehçelere bağlı olarak aynı kelimeleri değişik şekillerde telaffuz etmişlerdir. Kelimelerin edâ (seslendirme) şeklini ilgilendiren bu farklılıklar, kıraatlerin yaklaşık yüzde seksenini teşkil eder.¹⁶ Lehçe değişikliğine bağlı olarak lafızların farklı edâ keyfiyetlerine yansıyan bu ihtilafın bir kısmı, manaya etki etmeyen i'rab

10 bk. Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî, *Fedâilu'l-Kur'an li'l-Kâsim b. Sellâm*, thk. Mervân Atiyye, Muhsin Hirâbe, Vefâ Takiyuddin (Beyrût: Dâru İbn Kesir, 1995), 347; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Sünenü's-sağîr li'l-Beyhakî*, thk. Abdulmutî Emîn Kal'acî (Pakistân: Câmîatu Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1989), “Fedâilu'l-Kur'an”, (No. 1003).

11 Konu hakkında ileri sürülen bazı görüşler için bk. Yunus İşeri, *Nizamuddin en-Nisâburî'nin 'Garâibu'l-Kur'an ve Regâibu'l-Furkân' Adlı Tefsirinde Kıraat Olgusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 98-107.

12 İşeri, *Nisâburî'nin Garâibu'l-Kur'an Tefsirinde Kıraat Olgusu*, 100-101, 107-108; ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'an*, 339, 346; Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fi 'uyûni' ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût: Dâru'l-Beşâir, 1987), 214, 217.

13 İbrâhim 14/4.

14 Nizamuddin Hasan b Muhammed en-Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'an ve regâibu'l-Furkân*, thk. Şeyh Zekerıyya Umeyrât (Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1/23-26.

15 Konu hakkındaki hadisler için bk. Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'an*, 334-347; Menna' b. Halil el-Kattân, *Nüzûlü'l-Kur'an 'alâ seb'ati ehraf* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1991), 32-72; Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 44-89

16 bk. Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar, 2012), 98.

farklılıklarında kendini gösterse¹⁷ de büyük çoğunluğu idgam¹⁸, izhar¹⁹, feth²⁰, imâle²¹, tahkik²², teshil²³ gibi usûl farklılıklarından oluşmaktadır.²⁴

Gerek sahâbeden aktarılan birtakım rivâyetlere gerekse âlimlerin bu husustaki değerlendirmelerine bakıldığında “Araplar arasında cârî olan lehçe farklılıklarının, yedi harfi, en azından yedi harfin bir bölümünü teşkil ettiği ve lehçelerdeki fonetik unsurların bir kısmının kıraatlere yansıdığı kolaylıkla söylenebilir.”²⁵ Ahrufü’s-seb’â’yı lehçe kapsamında değerlendiren bir kısım âlimler, meseleyi dil açısından da tahlil ederek yedi harf ruhsatıyla alakalı hadislerde geçen *ahruf* (*harfler*) kelimesinden *evcuh* (*vecihler*) kastedildiğini kabul ederler.²⁶ Tamamı olmasa da bazıları bu vecihlerin *farklı lügatler* (*lehçeler*) olduğunu söyler ve Hz. Cebrâil’in her sene Resûlullah’a (s.a.v) farklı bir vecih (lügat)le Kur’ân’ı arz ettiği üzerinde durur.²⁷

Nüzûl sürecinde kabile farkına bağlı olarak ayrı lehçelerle konuşan, Kur’ân’ın ilk muhataplarından kimisinin kelimelerin telaffuzu esnasında hemzeyi belirterek (tahkik’le) çıkarmasına karşı kimisinin de hemzeyi tam belirtmeden (teshille) okuması; bir kısmının, harfleri birbirine katarak idgamlı okumasına mukabil bir kısmının da izhar etmesi söz konusuydu. Yine bazı kabilelerin kelimeleri açık fet-ha hareketi ile telaffuz etmesine karşılık, diğer bazılarının kesra hareketine yakın şekilde imâle ile okuması ve dillerinin buna tamamen alışması gerçeği ortadaydı. Bunları birden değiştirmek ve tüm muhatapları tek şekilde okumaya mecbur kılmak onlar için zor olacağından Allah Teâlâ, Kur’ân’ın muhataplarını güçlülükle karşı karşıya bırakmamak için vahyin ışığında olmak şartıyla kabilelerin tabiatlarının

17 bk. İbnü’l-Cezerî, en-Neşr, 1/27; Ahmed eş-Şehade, Muhammed Kılıç, *Tefsîru’l-Kur’ân bi’l-kırâati’l-Kur’âniyyeti’l-âşr* (İstanbul: Haseki Mensupları ve Mezunları Derneği Yayını, 2018), 17.

18 *İdgam*: Peş peşe gelen iki harften birincisini, ikincisine katarak iki harfi tek harf gibi şeddeli şekilde okumaktır. bk. Şemsuddin Ebu’l-Hayr İbnü’l-Cezerî Muhammed b. Yusuf, *et-Temhid fi’l-İlmî’t-tecvîd*, thk: Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Mektebetü’l-Me’arif, 1985), 55.

19 *İzhar*: Bir araya gelen iki harfi birbirine katmadan her birisini kendine ait olan tüm sıfatlarıyla okumaktır. bk. İbnü’l-Cezerî, *Temhid*, 55.

20 *Feth*: Kârî’nin, kendisinden sonra “açık elif” gelecek olan fetha’lı bir harfi teleffuz ederken imâle yapmaksızın ağzını açmasıdır. bk. İbnü’l-Cezerî, *Temhid*, 57.

21 *İmale*: Okuyuş esnasında fetha hareketinin kesra hareketine, elif harfinin de yâ harfine meylettirilmesi: bk. İbnü’l-Cezerî, *Temhid*, 57.

22 Tahkik: Okuyuşta her bir harfe hakkını vermek; hemze’yi tam yerinden, sıfatıyla birlikte çıkarmaktır. bk. İbnü’l-Cezerî, *Temhid*, 57.

23 *Teshil*: Hemze’nin, yumuşatılarak “hâ” (هـ) ya yaklaştırılması ve tahkik’li hemze ile harfin hareketi cinsinden olan med harfi arası bir sesle okunmasıdır. bk. İbnü’l-Cezerî, *Temhid*, 56.

24 bk. Ebû Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi’ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: Dâru İhyâi Kütübî’l-Arabiyye, 1957), 1/226-227; Muhammed Abdulazim ez-Zürkânî, *Menâhilu’l-irfân fi’ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-Arabî, 1995), 1/162-164. Usul farklılıklar hakkında detaylar için ayrıca bk. İşeri, *Kıraat-Tefsir İlişkisi*, 160-181.

25 Konu hakkında detaylı izah için bk. Mustafa Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemaşerî Örneği* (İFAV: İstanbul, 2015), 109.

26 Bu vecihlerin mahiyeti hakkındaki görüşler için bk. İşeri, *Nisâburî’nin Garâibu’l-Kur’ân Tefsirinde Kıraat Olgusu*, 98-104.

27 Osman b. Saîd b. Osman Ebû ‘Amr ed-Dânî, *Câmi’u’l-beyân fi’l-kırâati’s-seb’* (İmârât: Camiatu’s-Şârika, 2007), 1/105; Dâni, *Ehrufu’s-seb’a*, 46.

alışık olduğu ve kullandıkları lehçelere göre farklı telaffuz etmelerine müsaade etmiştir.²⁸

Yedi harfle ilgili rivayetler, Kur'ân okumada müslümanlara tanınan kolaylık ve farklı lehçelerle okuma ruhsatının sadece vahiy sürecinde nass ile sabit olan kıraatlerle sınırlı olduğunu göstermektedir.²⁹ Nitekim Kur'ân'ın nâzil olduğu süreçte müslümanlara genişlik tanınmış ise de bi'setin sonlarına doğru diller alışıp tek harf üzere okumanın insanlar için mümkün hale gelmesinden sonra arza-i ahîre'de Hz. Cebrâil'in iki defa Resûlullah'a (s.a.v) Kur'ân'ı okuduğu kıraat ile diğer harflerin nesh edildiği görüşü ağırlık kazanmıştır.³⁰ Vahiy devam ederken müsaade edilen bazı harfler (okuyuşlar) bile nesh edilmişse o kapının kapanmasından sonra artık yeni bir kıraatin ihdas edilemeyeceği gerçeği ortadadır.

Bazı âlimlerce ahruftan vecih(lügat)ler kastedildiği yönündeki görüşler ile Hz. Osman'ın (r.a), ihtilaf edilen durumlarda Kureyş lügatini esas almalarını heyete emrettiğini belirten rivâyetler ve arza-i ahîre'nin, diğer kıraatleri nesh ettiği hakkındaki düşünceler birlikte değerlendirildiğinde şöyle bir sonuca varmak mümkün olur: Hz. Osman'ın (r.a) ifadesiyle, "Kur'ân'ın Kureyş lügatı üzerine nazil olması"³¹ sebebiyle mushafın istinsahında arza-i ahîre'de gerçekleşen Kureyş lügatı esas alınmıştır. Diğer lügatlerden resmü'l-mushaf kapsamına alınabilecek olanları ise muhafaza edilmiştir.³²

Lehçelere dayalı kıraat farklılıkları, kıraat ihtilaflarının sadece bir kısmını teşkil etmekte olup resmü'l-mushaf'ta korunmuştur.³³ İster ahrufü's-seb'a hadislerinde lügat-ı seb'a (yedi lügat) kastedilmiş olsun isterse yedi lügat (lehçe) yedi harf'in sadece bir yönünü teşkil etsin, bu durum lehçe temelli farklılıkların, Kur'ân'ın imlâsında muhafaza edildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim diğer lehçelerle de okunmasına imkân tanınması için mushaf hattı noktasız ve harekesiz bırakılmıştır. Gerek konu etrafındaki hadisler, gerekse de İbnü'l-Cezerî'nin, *إِنَّ الصَّحَابَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - لَمَّا كَتَبُوا تِلْكَ الْمَصَاحِفَ جَرَدُوهَا مِنَ النَّقْطِ وَالشُّكْلِ لِيَخْتَمِلَهُ مَا لَمْ يَكُنْ فِي الْعَرَضَةِ الْأَجِيرَةِ مِمَّا صَحَّ* - Muhakkak ki sahâbe (r.a), mushafı yazarken arza-i ahîre'de okunmayıp Resûlullah'tan (s.a.v) kendilerine ulaşan diğer sahih vecihleri de kapsamı için noktalama ve harekeleme yapmadılar." şeklindeki ifadesi, kıraatin sihat şartlarını taşıyan lehçe farklılıklarının Kur'ân'ın yazı tarzında korunduğunu göstermektedir. Herhangi bir şekilde resm'in kapsamına alınamayan sınırlı sayıdaki bazı

28 Osman b. Saïd b. Osman Ebû 'Amr ed-Dâni, *Ehrufu's-seb'a li'l-Kur'ân*, thk. Abdulmüheymin Tahhân (Mekke: Mek-tebetu Menâr, 1988), 31; Ahmed eş-Şehade, Muhammed Kılıç, *Tefsiru'l-Kur'ân bi'l-kirâati'l-Kur'âniyyeti'l-aşr*, 17.

29 Bu yöndeki rivâyetler için bk. Müslim, "Salatü'l-Musâfirin", 272, 274; Ebû Dâvûd, "Vitr", 22; Tirmizî, "Kirâât", 11; konu hakkında bazı detaylar için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 30.

30 bk. Zerkeşi, *Burhân*, 1/213.

31 bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Resulillâhi ve sünenihi ve eyyâmihî (Sahîhu'l-Buhârî)*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsr (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Fedâilu'l-Kur'ân", 2 (No. 4984).

32 Zerkeşi, *Burhân*, 1/376; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33.

33 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33.

değişik okumalar ise beldelere gönderilen mushaflarda farklı vecihlerle yazılarak muhafaza edilmiştir.³⁴

Kur'ân'da lehçe farklılıklarına bağlı olarak karşımıza çıkan çok sayıda kıraat ihtilafından bahsetmek mümkündür.³⁵ *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemaşşeri Örneği* adlı çalışmada kıraat ihtilaflarının Arap lehçeleriyle irtibatı konusuna özel bir başlık ayıran Mustafa Kılıç, lehçelerle alakalı ihtilafı; hemze, boğaz harfleri ve hareke farklılığıyla ilgili vecihler ile muzâraat harfindeki kesre vechi ve kelimelerin edâ keyfiyetleriyle alakalı vecihler olmak üzere beş ayrı başlık altında toplamaktadır.³⁶ Abduh er-Râcihî de kıraat farklılıklarının Arap lehçeleriyle alakası üzerinde ciddi şekilde durarak, bunları kelimelerin telaffuzuna yansıyan farklılıklar, sarfî farklılıklar ve nahvî farklılıklar şeklinde birkaç başlık altında detaylı şekilde ele almaktadır.³⁷ Burada ise kapsam ve muhteva açısından daha dar bir çerçevede lehçelerde kendini gösteren vecih farklılıklarıyla alakalı bazı örneklerle konu izah edilecektir.

Örnek 1: Bakara Süresi'nin 208. âyetinde *أَدْخُلُوا فِي السَّلْمِ كَأَنَّهُ* "Topluca barışa/İslam'a girin!" ifadesinde yer alan *السَّلْمِ* kelimesi, sahih kıraatlerde, *sin* harfinin kesrasiyla *السَّلْمِ* şeklinde okunduğu gibi fethasiyla *السَّلْمِ* şeklinde de okunmaktadır.³⁸ Şâz kıraatte ise *السَّلْمِ* şeklinde okunduğu rivâyet edilmektedir.³⁹

Söz konusu kıraat vechi ister fetha ile ister kesra ile okunsun, *السَّلْمِ* kelimesi, *التَّسْلِيمُ* *teslim olmak, itaat etmek* manasındadır. Bu kelime aynı zamanda *sulh yapmak, savaşı ve tartışmayı terk etmek* manalarına da gelmektedir.⁴⁰ Kesra ile okunan vechi *İslâm*, fetha ile okunan vechi ise *sulh* ve *barış* manası da verilmiştir.⁴¹ Zeccâc'ın belirttiğine göre *İslâm* ve *sulh* manası kastedilen bu kelime, üç farklı şekilde de kullanılmaktadır. İkiisi sahih, biri şâz olan bu kıraat vecihlerinin farklı lügatler oldukları⁴², sahih vecihlerden fethayla okunan vechin Hicaz lehçesi; kesrayla okunan vechin ise Küfe bölgesinin lehçesi olduğu nakledilmektedir.⁴³

34 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/30-33.

35 bk. Kadı Ebü Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî, *el-Intisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Asâm el-Kudât (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2001), 1/392; Dâni, *Ehrufu's-seb'a*, 42-43.

36 bk. Kılıç, *Kırâat-Tefsir İlişkisi*, 105-138.

37 Detaylar için bk. Abduh er-Râcihî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-kırâti'l-Kur'âniyye* (İskenderiyye: Dâru'l-Marife el-Câmia, 1996), 93-194.

38 Ebü Ca'fer, Nâfi, İbn Kesîr ve Kısâ *sin*'in fethası ile; diğerleri *sin*'in kesrası ile okumuşlardır. bk. Ebü Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Mihran, *el-Mebsût fi'l-kırâti'l-'aşr*, thk. Sebi' Hamza Hâkimî (Dimeşk: Mecmeu'l-Lüğa el-'Arabiyye, 1981), 145; Osman b. Said b. Osman Ebü 'Amr ed-Dâni, *et-Teyisîr fi'l-kırâti's-seb'*, thk. Oto Pretzl (Beyrût: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1984), 201; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 2/910; Abdurrahman b. Muhammed Ebü Zura'a İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâat*, thk. Said Afgânî (Beyrût: Müessesetu Risâle, 1997), 130.

39 Şâz kabul edilen vechiye A'mes, *sin* ve *lâm* harflerinin fethası ile okumuştur. bk. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr Cârullâh ez Zemaşşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzil* (Beyrût: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1987), 1/252; Abdullatif Hatîp, *Mu'cemu'l-Kırâat* (Dimeşk: Dâru Saduddîn, 2000), 1/283.

40 Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 1/578.

41 Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-'Ukberî, *et-Tibyân fi'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Mısır: Naşir: İshâ Bâbî el-Halebî, 1976), 1/168.

42 Ebü İshak İbrahim b. Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1988), 1/279; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâat*, 130.

43 Ebü'l-Hasen Said b. Mes'ade el-Mücâşîi Hefş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hudâ Mahmud Kuraa (Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1990), 17352; Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili'âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 4/252.

Örnek 2: Bakara Sûresi'nin 236. âyetindeki kıraat vecihleri de lehçelere dayalı kıraat farklılıklarına örnek gösterilebilir. Bu âyetin *"Gücü yerinde olan kudretince, eli dar olan, kendi halince olmak üzere (onlara münasip tarzda mut'a versin)."* ifadelerinde geçen *قَدْرُهُ* kelimesi *dâl* harfinin sükûnu ile de fethası ile de okunmuştur.⁴⁴

Vecih farklılıklarına konu olan *قَدْرُهُ* kıraatinin nispet edildiği *المُؤْتِ* ve *المُوسِعِ* kelimelerinden *المُوسِعِ* kelimesi, *mal cihetiyle genişlik içinde olan kişi için*, *المُؤْتِ* kelimesi ise bunun tam zıddı olarak *eli darda olan kimse için* kullanılır.⁴⁵ *Dâl* harfinin sükûnuyla ve fethasıyla okunan ve Araplarda farklı iki fasih lehçe oldukları kabul edilen⁴⁶ *الْقَدْرُ* ve *الْقَدْرُ* kelimeleri, dil âlimlerinin çoğunluğuna göre aynı manayı ifade etseler de bazılarına göre bu iki vecih farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁴⁷ Sükûn ile *الْقَدْرُ* şeklinde okunan kıraat vechine *güç* ve *imkân* anlamı verilmiştir.⁴⁸ Cümlelerin manası da *"(Boşadığı hanımına) imkânı nisbetinde mut'a vermek vardır."* şeklinde olur.⁴⁹ Fetha ile *قَدْرُهُ* şeklinde okunan vecih ise *ölçü* ve *miktar* manasına alınmış ve ona mahzûf bir muzaf takdir edilmiştir. Bu durumda herkesin gücü kendisine göre farklı olacağından cümle *قَدْرُهُ مِقْدَارُهُ الَّذِي يُطَبِّقُهُ* *"(Boşadığı hanımına vermesi gereken mut'a'nın) ölçüsü, gücü yeteceği miktardır."* manasında olmaktadır.⁵⁰ Öte yandan, kelimenin sükûn halinin masdar, harekeli halininse isim olduğu belirtilmiştir.⁵¹

Örnek 3: Tâhâ Sûresi'nin 61. âyetindeki *فَيَسْجُتْكُمْ بِعَذَابٍ* *"Bir azap ile kökünüzü keser."* ibaresindeki *فَيَسْجُتْكُمْ* kelimesi, sahih kıraatlerde *وَأَسْحَتْ* ve *الْإِسْحَاتُ* olmak üzere farklı iki kalıba göre okunmuştur.⁵² *فَيَسْجُتْكُمْ* şeklindeki vecih, *أَسْحَتْ* rübâi fiilden; *فَيَسْجُتْكُمْ* şeklindeki vecih de *سَحَتَ* sülâsi fiilden gelmiştir. Nehy'in cevabı olduğundan dolayı nasb edilmiştir.⁵³

Söz konusu vecihlerden *yâ* ve *hâ'* nın fethası ile okunan *السَّحْتُ* kalıbındaki *فَيَسْجُتْكُمْ* vechi, Hicaz halkının lügatıdır. *Ya'nın* dammesi, *hâ'nın* fethası ile okunan *الْإِسْحَاتُ* kalıbındaki *فَيَسْجُتْكُمْ* vechi de Necid ve Temim lügatıdır.⁵⁴ İki lehçeye göre de kıraat vechinde *helak etme, kökten yok etme, bitirme* anlamı vardır. Berberin, tıraş

44 Ebû Ca'fer, İbn 'Âmir, Hafs rivâyetinde Âsım, Hamza, Kisâi, Halef ve Ravh rivâyetinde Ya'kub, her iki kelime de *dal* harfinin fethası ile *عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُؤْتِ قَدْرُهُ* şeklinde; Nâfi, Ebû 'Amr, İbn Kesir, Ebubekir Şu'be rivâyetinde Âsım, Ruveys rivâyetinde Ya'kub ise her iki kelime de *dal* harfinin sükûnu ile *عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُؤْتِ قَدْرُهُ* şeklinde okumuşlardır. bk. İbn Mihrân, *Mebisût*, 147; Dâni, *Teyisîr*, 81; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâât*, 137; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endelûsi, *Bahru'l-muhîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999), 2/533.

45 Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 1/650.

46 Ezherî, *Meâni'l-Kirâât*, 1/280; 'Ukberî, *Tibyân*, 1/189; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 2/533.

47 'Ukberî, *Tibyân*, 1/189; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 2/533.

48 'Ukberî, *Tibyân*, 1/189; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 2/533.

49 Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 2/533.

50 Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 1/650; 'Ukberî, *Tibyân*, 1/189.

51 Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 2/533.

52 Hamza, Kisâi, Halef, Ruveys ve Hafs, *الإسحات* kalıbında *فَيَسْجُتْكُمْ* şeklinde; diğerleri ise *yâ* ve *hâ'nın* fethası ile *سَحَتَ* kalıbında *فَيَسْجُتْكُمْ* şeklinde okumuşlardır. bk. İbn Mihrân, *Mebisût*, 295; Dâni, *Teyisîr*, 151; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâât*, 454; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/361.

53 'Ukberî, *Tibyân*, 2/894.

54 Semîn, *Dürü'l-mesûn*, 8/60-61.

ettiği kişinin kafasında hiç saç bırakmamasına سَحَّتَ الخَالِقُ السَّعْرَ “Berber saçı kökünden tıraş etti.” denilmesi bu manayı doğrulamaktadır.⁵⁵ İki lehçeye göre de söz konusu kıraat, Yahudilerin iftiralarının büyüklüğüne ve kökten helak etme azabına müstehak olduklarına delâlet etmektedir.⁵⁶ Âyette Hz. Musa’nın, Allah’ın (c.c) âyetlerini ve mu’cizelerini sihir sayarak O’na iftira etmekten israiloğullarını sakındırdığı, vazgeçmezlerse dünya ve ahirette helâk edici azabın başlarına geleceği ifade edilmektedir.⁵⁷

Yukarıda ele alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere kıraat farklılıklarının bir kısmı lehçelerle alakalı olsa da bunlar aynı manada kullanılan değişik okuma şekilleridir. Bazen nispeten değişik anlam içerseler de bunlar, manayı farklı mecraya taşımayan küçük farklılıklardan ibarettir. Benzer şekilde lehçe farkına dayalı çok sayıda kıraat zikretmek mümkündür.⁵⁸

Buraya kadar zikredilen örnekler muvacehesinden bakılarak lehçe temelli tüm kıraat vecihleri incelendiğinde lehçe değişikliğine dayalı olarak bazı kelimeler farklı ses veya telaffuz şekli ile okunsa bile bu kapsamdaki kıraat farklılıklarının çoğunlukla aynı mana ifade ettiği, az bir kısmının ise nispeten farklı manalarda kullanıldığı görülmektedir. Bu tarz kıraat vecihleri arasında mana farkı oluşmuyorsa lehçelerle alakalı olan kıraat farklılıklarına, ümmetin kolayına geleni okumasına imkân tanıyan ruhsat olarak bakılabilir. Şayet mana değişikliği oluşuyorsa bu vecihler birbirlerini başka açılardan destekleyerek âyetin muhtevasını genişletmektedir. Böylece, bir yandan Kur’ân okumada telaffuz sıkıntısı yaşayanlara kolaylık sağlanırken diğer taraftan da dini birçok meseleye de çözümler sunulmuş olmaktadır.

2. Resmu’l-Mushaf’la İrtibatı Açısından Kıraat Farklılıkları

Kur’ân-ı Kerim’in tamamı Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde yazıya geçirilmiş, Hz. Ebubekir (r.a) zamanında ise kaybolmaması için iki kapak arasında cem edilmiştir.⁵⁹ Ancak sahâbenin, fethedilen yerlerdeki yeni Müslüman olanlara kendi öğrendikleri şekilde farklı kıraatlerle okutmaları sebebiyle kıraat ruhsatından haberdar olmayan Müslümanlar arasında tartışmalar yaşanmıştır.⁶⁰ Bunun üzerine Hz. Osman (r.a), ümmetin ihtilafa düşmesini önlemek ve tartışmaları orta-

55 Semîn, *Dürri’l-mesûn*, 8/61.

56 Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhit*, 7/349.

57 Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/361; Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, 22/65; Nisâbüri, *Garâibu’l-Kur’ân*, 4/555.

58 Lehçe farkına bağlı olarak, Nisa Sûresi’nin 37. âyetindeki يَالْبَحْلُ - يَالْبَحْلُ - يَالْبَحْلُ ; Al-i İmran Sûresi’nin, 140. âyetindeki فَرِحَ - فَرِحَ - فَرِحَ , 146. âyetindeki وَكَانَ - وَكَانَ ve 179. âyetindeki يَمِينٌ - يَمِينٌ ; Enfâl Sûresi’nin 42. âyetinde yer alan بِالْعُدْوَةِ - بِالْعُدْوَةِ ; Hicr Sûresi’nin 2. âyetindeki رِمَا ve 56. âyetindeki يَنْقُطُ - يَنْقُطُ şeklindeki kıraat vecihlerine bakılabilir. bk. Ezerî, *Me’âni’l-Kırâât*, 1/308, 274, 275, 440; 2/67, 71; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan er-Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beirut: Dâru l-hyâi Tûrâsi’l-Arabî, 1999), 9/441; Şihabuddin Ahmed b. Yusuf Semîn el-Halebî, *Dürri’l-mesûn fi ’ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Daru’l-Kalem, 1986), 3/509.

59 Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 4 (No. 4986).

60 Ebû Dâvûd Süleyman İbn Necâh el-Endelusi, *Muhtasarü’t-tebyîn li hecâi’t-tenzil* (Medine: Mecme’u Melik Fehd, 2002), 1/138.

dan kaldırarak ümmet içerisinde birliği sağlamak amacıyla mushafı istinsah ettirmiştir.⁶¹ İstinsah edilen nüshaların sayısında ve hangi beldelere gönderildiği hususunda ihtilaf vardır. Dört, beş, yedi ve sekiz adet mushaftan bahsediliyorsa da Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), istinsah edilen nüshaların yedi adet olduğu hakkındaki rivâyetlerin daha fazla olduğunu zikretmiştir.⁶² Bu mushafın Medine, Şam, Basra, Kûfe, Mekke, Yemen ve Bahreyn'e gönderildiği; Hz. Osman'ın (r.a) yanında da bir nüsha bırakıldığı nakledilmektedir.⁶³

İstinsah edilen mushafın arasındaki imlâ farklılıklarına yer veren rivâyetlere bakıldığında sayılarının en az altı olduğu anlaşılmaktadır. Zira kıraat kaynaklarında gerek telaffuz gerekse harf veya kelime fazlalığı ya da noksanlığıyla ilgili zikredilen vecih farklılıkları için Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam nüshalarına atf yapılmaktadır. Bunların haricinde bir de İmam Mushaf'tan (Hz. Osman'ın mushafı) bahsedilmiştir. Bu duruma kıraat imamı ile söz konusu beldelelerin (emzar) uyumu diyebiliriz. Burada adı geçen yerler sadece yedi değil on kıraat imamının da kendi kıraatlerini tahyir ettikleri bölgelerdir. Bazı kaynaklarda Yemen, Bahreyn, Mısır ve el-Cezîre'ye mushafın gönderildiği zikrediliyorsa da bunların imlâ farklılıklarına ve kıraat imamlarının ihtilâflarıyla ilişkilerine dair bir kayda rastlanmamaktadır.⁶⁴ Hz. Osman (r.a), ashâbın icmâi sağlandıktan sonra bu mushafı, yanında onları okutacak kâirlerle beraber muhtelif beldelelere yollamıştır.⁶⁵ Alanın uzmanı olan bu kâirlerin, nesh edilmiş kıraatleri değil mushaf hattına uygun olan kıraatleri okuttukları ve resm-i mushafın muhtemel bulunduğu kıraatleri Hz. Peygamber'den (s.a.v) sağlam şekilde nakledilen kıraatlerle sınırladıkları aktarılmaktadır.⁶⁶

Mushafın yazı şekliyle alakalı kıraat farklılıkları hakkında; mushafında hangi harfin esas alındığı, İslâm'dan önce Arap yazı iskeletinde noktalama işaretlerinin varlığı, sahâbe tarafından bunun bilinip bilinmediği, mushafın yazı şeklinin noktasız ve harekesiz bırakılmasının hikmeti gibi bazı temel meseleler bulunmaktadır. Bunlardan kısaca bahsedilmesi konuya açıklık getirecektir.

61 Detaylı bilgi için bk. Ebu'l-Ferec İbnu Nedim Muhammed b. İshak el-Verrâk, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 41-42; Bu mushafın hatının, telaffuzla uyumu noktasında nasıl bir özellik arzettiği hakkında bk. İbnü'l-Cezerî, *Şerhu tayyibeti'n-neşr*, 143; yazılan mushafın, istinsah heyetince belirlenen imlâ kuralları esas alınarak parşömen üzerine siyah mürekkeple ve medenî hatla irice yazıldığı zikredilmektedir. bk. Muhittin Serin, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mayıs 2020).

62 Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kirâat*, thk. Abdulfettah İsmâil Şelebi (Mısır: Dâru Nehda, 1960), 65.

63 Detaylar için bk. İbn Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn*, 1/139-141.

64 Detaylı izah için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Nisan 2022).

65 Buhârî, "Fedailu'l-Kur'ân", 3 (No. 4985), 5 (No. 4987); Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*, ter: Ömer Türker, Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 135-136. Bakillânî, *İntisâr* (Muhammed Seyyid'in tahkiki), 351; ayrıca bk. Abdullah Emin Çimen, "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın Sağlamaştırılmasında Bir Metot Denemesi" *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/18 (2007), 109.

66 bk. A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 137.

2.1. Mushaflarda Arza-i Ahîre'deki Okuyuşun Esas Alınması

Hız Osman (r.a) zamanında istinsah edilen mushaflarda arza-i ahîre'deki harf (okuyuş) esas alınmıştır. Diğer lügatlerden resmü'l-mushaf kapsamına alınabilecek kıraatler ise muhafaza edilmiştir. Nitekim kaynaklarda zikredildiğine göre Hz. Osman (r.a), mushafları istinsah eden heyete, Kur'ân'ın Kureyş lûgatı üzere indiğini belirterek herhangi bir hususta ihtilaf ettikleri takdirde Kureyş lûgatını esas almaları tembihinde bulunmuştur.⁶⁷ İbnü'l-Cezerî'nin ifadesine göre, çok sayıda sahâbeden nakledildiği üzere arza-i ahîre'de bazı okuyuşlar nesh edilmiştir. İstinsah heyeti de nesh edilen kıraatleri değil, arza-i ahîre'de okunduğunu bildikleri kıraat vecihlerini ve *son arza'da* bulunmasa bile Resûlullah'tan (s.a.v) sahih şekilde gelip nesh edilmediğine kesin kanaat getirdikleri okuyuşları mushaflara yazmışlardır.⁶⁸ Bu sebeple mushaflarda bazı ihtilaflar oluşmuştur. Mushaflar, şayet sadece arza-i ahîre üzere yazılmış olsalardı, hattın resminden kaynaklanmayan; ancak mesâhif-i Osmanî'nin nüshaları arasında bulunan ziyadelik-noksanlık gibi bazı farklılıklar söz konusu olmayacaktı.⁶⁹

2.2. İslâm'dan Önce Arap Yazı İskeletinde Noktalama İşaretlerinin Varlığı ve Sahâbe Tarafından Bu Hususun Bilinmesi

İbn Nedim'in (ö. 385/995) belirttiğine göre İslâm gelmeden önce de bir kısım Araplar'ın *revâdif harfler* diye isimlendirdikleri ث , ذ , خ , ش , ظ , ز , غ gibi noktalı harfler bulunmaktaydı.⁷⁰ Öte yandan mushafların yazımından önce Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanına ait olduğu tespit edilen papirüslerde, ن , ش , ذ , خ harfleri üzerinde noktalar bulunduğu söylenmektedir.⁷¹ İslâmiyet'ten önce miladi 5. ve 6. yüzyıllarda Arap harflerinde noktalama bulunuyordu.⁷² Sahâbe de bundan haberdar olmasına rağmen, Kur'ân hattı noktasız ve harekesiz bırakılmıştı. Bu durum, yukarıda belirtildiği üzere İbnü'l-Cezerî ve İbn Teymiyye gibi âlimlerin farklı kıraatlerle de okunmasına imkân tanınması için mushaf hattının noktasız ve harekesiz bırakıldığı yönündeki düşüncelerini⁷³ te'yd etmektedir.

Mustafa A'zamî de aynı konuya temas ederek Arap yazı iskeletindeki noktaların Araplar için yeni bir şey olmadığını, mushaflar yazılmadan önce de erken dönem Arap yazı iskeletinde noktaların var olduğunu ve onlar tarafından bilindiğini belirterek konu ile alakalı çok sayıda somut delil sunmaktadır. Sunduğu delillerle

67 bk. Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 2 (No. 4984), 5 (No. 4987); Osman b. Saïd b. Osman Ebû 'Amr ed-Dânî, *el-Muknî' fî resmî mesâhifî'l-emsâr*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Kahire: Mektebetu Külliyyetü'l-Ezheriyye, t.y.), 15; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/31, 32.

68 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/31, 32; Zürkânî, *Menâhil*, 1/258-259.

69 bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32; detaylar için bk. Zürkânî, *Menâhil*, 1/258-260.

70 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 13; Konu hakkında benzer izahlar ve Arap yazısının tarihi gelişimi hakkında ayrıca bk. Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrût: Mektebetu Hilâl, 1988), 452.

71 bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 347; Mustafa A'zamî de aynı mevzuyla dile getirir. Böyle bir belgenin, Avusturya Millî Kütüphanesinde korunduğunu belirtir. A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 170-171.

72 İbn Nedim, *el-Fihrist*, 13; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 346.

73 Ebu'l-Abbas Takıyuddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmeu Melik Fehd, 1995), 13/402; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/30-33.

bakılırsa, gerek İslâm'dan önce ve gerekse sahâbe döneminde ن , ب , ي , ث , ف , خ , ت , گ gibi noktalı harflerin tamamında noktalama işaretlerinin bulunduğu ve yer yer kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁴

Noktalama işaretlerinin sahâbe zamanında da bulunduğunu gösteren bir diğer delil de Hz. Muâviye'nin halifeliği döneminde kâtibinden, yazdığı belgeye *terkiş*⁷⁵ yapmasını istemesi meselesidir. Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) belirttiğine göre, Muâviye'nin (ö. 60/680) kâtibi Muhammed b. Ubeyd el-Gassânî, Muaviye'nin huzurunda bir belge yazarken Muaviye ona, فَإِنِّي كَتَبْتُ، يَا عُيَيْدُ اذْكُشْ كِتَابَكَ، “Ey Ubeyd, yazdığın belgeye *rakş* koy, çünkü ben Resûlullah'ın (s.a.v) huzurunda yazdığım bir belgeye *rakş* koydum.” der. *Rakş* koymanın ne anlama geldiğini soran kâtibe, Muâviye: “Her harfe, noktasını koy-maktır.” şeklinde cevap verir.⁷⁶

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de mushaflara nokta ve hareke konulması mev-zusunu açıklarken noktalama ve harekelemenin harflerle birlikte var olduğunu söyler. Bu bağlamda şu izahı yapar: Harflerin, suret açısından birbirlerine benzerlikleriyle beraber, mushaflara nokta konulması vaktine kadar noktasız şekilde varlıklarını devam ettirebilmelerinin uzak bir ihtimal olduğunu ileri sürerek önceden de noktaların bilinmiş olması gereği üzerinde durur.⁷⁷

Günümüz araştırmacılarından Mehmet Dağ, İslâm'dan önce Arap yazısında nokta ve hareketlerin bulunup bulunmadığı hakkında, bir kısmına bizim de yukarıda değindiğimiz, olumlu ve olumsuz pek çok görüşe⁷⁸ yer vererek bunlar hakkında şu yönde genel bir değerlendirmede bulunur: Noktalamanın varlığını gösteren bütün rivâyetler ve ilk asrın başlarına ait bulunan bütün belgeler, İslâm'dan önce de noktalamanın var olduğu ihtimalini ciddi anlamda kuvvetlendirmektedir. Gerek İslâm'dan önce gerekse de sonra, noktalamanın olduğunu gösteren veriler; hem kemiyet hem de keyfiyet açısından noktalamanın olmadığına dair verilerden daha fazladır.⁷⁹ Mehmet Dağ'ın yer verdiği, noktalama işaretlerinin olmadığına dair öne sürülen deliller⁸⁰ incelendiğinde bunların çoğunlukla mantıksal yorumlardan ibaret bulunduğu; noktalamanın olduğunu gösteren delillerin ise ispat edilmiş somut belgelere ve sağlam rivâyetlere dayandığı görülecektir.

74 bk. A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 184-187.

75 *Terkiş*: (الترقيش) kelimesi, رَقَش kökünden gelir. *Nakış gibi asla ziyadelik yapmak, noktalamak, benekli hale getirmek, (farkedilmesi maksadıyla) siyah-beyaz noktalar koymak, süslemek* gibi manalarda kullanılır. Nitekim noktalı yılan için de رَقَشَة ifadesi kullanılır. bk. Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Hemedânî, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), “rakâşe”, 2/428; Ebu Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Sihâhu tâci'l-lüğa ve sihâhu'l-'Arabî*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987), “rakâşe”, 3/1007.

76 Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi'u li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhan (Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1983), 1/269.

77 Mustafa b. Abdullah el-Kostantinî Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâme'l-kütübi ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941), 1/713.

78 Mehmet Dağ, *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 114-116.

79 Dağ, *Geleneksel Kırâât Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 116.

80 Dağ, *Geleneksel Kırâât Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 113.

Somut belge ve delillerin, kesinliği bulunmayan ve hücceti ortaya konulmamış yoruma dayalı sonuçları tartışmalı hale getireceği izahtan varestedir.

2.3. Mushafların Yazı Şeklinin Noktasız ve Harekesiz Bırakılmasının Hikmeti

Gerek araştırmacıların yer verdiği belgelerden ve gerekse rivâyetlerden anlaşıldığına göre İslâm'dan önce, nadiren kullanılsa da Arap yazı iskeletinde noktalama işaretleri vardı. Mushafların istinsah edildiği dönemde de sahâbe bundan haberdar olmasına rağmen resmî'l-Mushaf'ın noktasız ve harekesiz bırakılmasının, Resûlullah'tan (s.a.v) sahih şekilde aktarılan ve *arza-i ahîre*'de nesh edilmeyen kıraatleri ihtiva etmesi maksadına matuf bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸¹ Nitekim konuyla ilgili olarak *وَإِنَّمَا أَخْلَوْا الْمَصَاحِفَ مِنَ التَّقِطِ وَالشَّكْلِ لِيَتَّكُونَ دَلَالَةَ الْحَطِّ الْوَاحِدِ عَلَى كَيْلِ اللَّفْظَيْنِ الْمُتَّفَوِّظَيْنِ* "Sahâbe, birbirine benzer şekilde nakledilen, işitilen ve okunan her iki lafza, tek bir hattın, her iki manaya da makul şekilde delâlet etmesi için mushaflara noktalama yapmamış ve bazı şekiller koymamışlardır."⁸² şeklinde İbnü'l-Cezerî'nin ifadeleri bu hususa açıklık getirmektedir. İbn Teymiyye de aynı hususa vurgu yapar. Sahâbenin noktasız ve harekesiz bir yazı şekli kullanmak suretiyle farklı manalara delâlet eden tüm lafızları kayıt altına almış olduklarını belirtir.⁸³

Farklı beldelere gönderilen mushaflarda bazı kelimelerdeki ziyadelik-noksanlık yönüyle bulunan kıraat farklılıklarının hikmet yönünü, Ebû 'Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) de şöyle izah etmektedir:

Hz. Osman (r.a), Allah'tan (c.c) geldiği sabit olan ve Resûlullah'tan (s.a.v) işitildiği kesinleşmiş bulunan ve nesh edilmeyen farklı okuyuşların, kıraat edildiği şekliyle tek mushafta toplanması halinde, bunun apaçık bir karışıklığa yol açacağını biliyordu. Bu sebeple, zaman içinde ümmetin, bu farklı okuyuşları Resûlullah'tan (s.a.v) işitildiği şekliyle öğrenip ezberlemesine de imkân tanımak maksadıyla istinsah heyeti, az sayıdaki bu farklı okuyuşları⁸⁴ mushaflar arasında dağıttı.⁸⁵

Mehmet Dağ'ın da belirttiği gibi o günün şartlarında Allah'ın (c.c) indirdiği kıraatleri muhafaza edecek şekilde kıraatleri korumanın en pratik şekli mushaf hattının noktasız ve harekesiz bırakılmasıydı. Şayet noktalama yapılsaydı, Allah'ın (c.c) tanıdığı bir ruhsat ve ümmetçe kabul edilmiş olması sebebiyle kıraatler varlığını yine de devam ettirecekti. Ancak sorun yine çözülmüş olmayacak, belki daha da karmaşık hale gelecekti. Ya mushaflar tamamen tek kıraat esas alınarak yazılacak, diğerleri göz ardı edilerek zamanla terkedilmeye yüz tutacak veya

81 İbn Necâh, *Muhtasarü't-tebyîn*, 1/237; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/31, 32; Ayrıca bk. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 12/402.

82 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/33.

83 Ebu'l-Abbas Takiyuddîn Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmeu Melik Fehd, 1995), 13/402.

84 bk. Dâni, *Muknî'*, 106-118; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/449-458.

85 Dâni, *Muknî'*, 118-119; İbn Necâh, *Muhtasarü't-tebyîn*, 1/134-135, 218-219.

bu farklı okumalar peş peşe yazılacaktı. Yahut yazının muhtemel olduğu bütün farklılıkları, çoğaltılan mushafırlara dağıtmak gerekecekti. Bu alternatifler, ihtilafı ortadan kaldırma yerine daha çok körükleyecek ve birçok sakıncayı da beraberinde getirecekti.⁸⁶ Bu sebeple ashâb, sahih kıraatlerden mushaf hattında gösterilemeyecek kıraatleri, değişik şehirlere gönderilen farklı mushaf nüshaları arasında dağıttı. Böylelikle karışıklıkların önü alınmış ve sahih şekilde nakledilen kıraatler de muhafaza edilmiş oldu.⁸⁷

Kureyş lehçesi üzerine ve *arza-i ahîre*'de okunan harf ile yazılan Kur'ân⁸⁸, *yedi harfî* cem etmesi için bilinçli bir tercih sonucunu olarak noktasız ve harekesiz bırakılmıştır.⁸⁹ Ancak, resmin karakterinden kaynaklanmayan ve arza-i ahîre'de neshedilmeyen *سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ*; *مَنْ يَرْتَدَّ - مَنْ يَرْتَدَّ - مَنْ يَرْتَدَّ*; *حَبْرًا مِنْهَا - حَبْرًا مِنْهَا* şeklinde ziyade-noksan yönündeki bazı farklı okumaların ise muhafaza altına alınmaları maksadıyla muhtelif suretlerde yazılarak mushafırlara dağıtılmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁹⁰

Örnek 1: Mushafırlara dağıtılan vecih farklılıkları bağlamında Bakara Sûresi'nin 132. âyetinde, Mekke, Kûfe ve Basra ehli *بِهَآ وَوَصَىٰ بِهَآ* şeklinde; Medine ve Şam ehli ise *بِهَآ وَأَوْصَىٰ بِهَآ* şeklinde okumuşlardır. Âl-i İmrân Sûresi'nin 133. âyetinde Mekke, Kûfe ve Basra halkı *سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ* şeklinde *vâv* ile; Medine ve Şam halkı, başında *vâv* olmadan *سَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ* şeklinde okurlar. Mâide Sûresi'nin 54. âyetinde de yine Mekke, Kûfe ve Basralılar *مَنْ يَرْتَدَّ* olarak şeddeli okurlarken Medine ve Şam ehli ise *مَنْ يَرْتَدُّ* şeklinde cezimle kıraat etmişlerdir. Bu şekildeki farklı okumaların sebebi ise mushafa tabi olunmasıdır.⁹¹ A'râf Sûresi'nin 3. âyetindeki *مَا تَذَكَّرُونَ* ibaresi, Şam mushafında *مَا تَذَكَّرُونَ* şeklinde *yâ*'nin ziyadesiyle yazılı iken diğer mushafırlarda *yâ* bulunmamaktadır. A'râf Sûresi'nin 43. âyetindeki *مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ* ibaresi tüm mushafırlarda *vâv* harfi ile yazılı iken, Şam mushafında *مَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ* şeklinde *vâv* yazılmamıştır. İsrâ Sûresi'nin 93. âyetindeki *قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي* ifadesi, Mekke ve Şam mushafında *قَالَ سُبْحَانَ رَبِّي* şeklinde *elif* ziyadesiyle yazılmıştır. Kehf Sûresi'nin 36. âyetindeki *حَبْرًا مِنْهَا* ibaresi Medine, Mekke ve Şam mushafırlarında *mîm* ziyadesiyle *حَبْرًا مِنْهَا* şeklinde yazılmıştır. Bu tarzdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁹² Sahâbe, zikredilen örneklerde görüldüğü üzere kelimelerdeki ziyadelik-noksanlık farklılıklarından kaynaklanan kıraat vecihlerinden, son arzada nesh edilmeyenleri muhafaza etmek gayesiyle, değişik beldelelere gönderilen mushafırlara dağıtmıştır.⁹³

86 Ayrıntılar için bk. Dağ, *Geleneksel Kıraât Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 117.

87 İbn Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn*, 1/134-135.

88 bk. Dâni, *Muknî*, 15; Buhârî, "Fedailu'l-Kur'ân", 2 (No. 4984), 5 (No. 4987).

89 Dâni, *Muknî*, 123-124.

90 İbn Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn*, 1/240-247.

91 Ebû Bekir Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abdud (Mısır: Farûku'l-Hadise, 2002), 1/253-254; Dâni, *Muknî*, 106-107.

92 bk. Dâni, *Muknî*, 106-108.

93 Bu farklı yazılışların mushafırlardaki dağılımı için bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/253-283.

Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla, biri mushafların yazım şeklinin farklı okunmaya müsait oluşu hakkında; diğeri de resm içine alınamadığından değişik beldelelere gönderilen mushaflar arasında dağıtılan kıraat vecihleri hakkında olmak üzere aşağıda iki örnek ele alınacak, bu tarzdaki değişik okumalar arasındaki anlam bütünlüğü ortaya konulacaktır.

Örnek 2: Bakara Sûresi'nin 191. âyetinin وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ قَاتِلُوا قَاتِلُوهُمْ قَاتِلُوهُمْ “Mescid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşımadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşarlarsa (siz de onlarla savaşın) onları öldürün.” ibaresindeki müşâreke fiili olan قَاتَلَ kelimesi, bazı kıraatlerde âyetteki her üç yerde de *elif*’siz şekilde okunmuştur.⁹⁴

Resmu’l-mushafta, söz konusu kelime her iki vecihte de okunmaya müsait şekilde yazıldığından bir kısım kıraatlerde *elif*’siz şekilde okunmuşken bazı kıraatlerde de mufâ’ale kalıbında *elif* ile okunmuştur. Mushaf hattının her iki okuyuş şeklini de içine alabilecek şekilde yazılmış olmasıyla⁹⁵ sahih nakille gelen iki kıraat de korunmuş olmaktadır.

Söz konusu *elif*’siz okunan kıraat vechiyle alakalı A’meş’in (ö. 148/765) Hamza b. Habîb’e (ö. 156/773): “Ey Hamza bu şekilde okuyorsun ancak öldürülmüş bir kimse nasıl başkasını öldürebilir ki?” şeklinde soru sorduğu ve bir probleme işaret ettiği görülmektedir. Kıraat imamlarından Hamza, o müşkülü halletmek üzere şu şekilde cevap verir: “Araplar, kabileden sadece bir kişi başka kabileden birisini öldürdüğünde veya sadece biri kişi birisini darbettiğinde çoğul sığa kullanarak ‘Biz öldürdük.’, ‘Biz darbettik.’ derler.” Arapların kelimeyi kullanım şeklini örnek vererek problemi çözmeye çalışan Hamza’nın da açıkladığı üzere, savaşta sadece bazıları öldürülmüş olsa bile “tamamının öldürülmüş olduğu” manasına kapı aralayan *elif*’siz okunan kıraat vechinde herhangi bir müşkül bulunmamaktadır.⁹⁶

Mushafın yazım şeklinin, sözü edilen iki farklı okuyuşa elverişli olduğu kıraat vecihlerinin hüccetlerine gelince: *Elif* ile وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ şeklinde okuyanlar, وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ “Sizinle savaşanlarla siz de onlarla Allah yolunda savaşın!” âyeti ile وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً “Fitne kalmayınca kadar onlarla savaşın.” âyetini hüccet gösterirler. Diğer hüccetleri de sadece hayatta olanlardan savaşmaları isteneceği halde *elif*’siz okunan kıraatte, öldürülmüş olanların da savaşçı müşrikleri öldürmesi manası bulunmaktadır ki böyle bir şey mümkün değildir.⁹⁷

94 Bu âyetteki قَاتَلَ kökünden gelen fiili, Hamza, Kisâi ve Halef, وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ قَاتِلُوا قَاتِلُوا قَاتِلُوا şeklinde her üçünde de *elif*’siz şekilde, diğerleri ise her üç kelimeyi mufâale kalıbında وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ قَاتِلُوا şeklinde *elif* ile okumuşlardır. bk. Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Me’âni’l-kırâât*, thk. İvâd b. Ahmed el-Kavzi ve İzzet Mustafa Derviş (Riyad: Merkezu’l-buhûs fi külliyyeti’l-âdâb bi Câmîati Melik Suûd, 1991), 1/195; İbn Mihrân, *Mebûât*, 144-145; İbn Zencele, *Hüccetü’l-kırâât*, 127-128.

95 Nisâbüri, *Garâibu’l-Kur’ân*, 1/528,530.

96 bk. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5/290.

97 İbn Zencele, *Hüccetü’l-kırâât*, 128.

Elif'siz وَوَقَوْلًا تَقْتُلُوهُمْ şeklinde okuyanlar ise; bu kıraat veçhinde öldürülenlerden savaşmalarının emredilmesini söz konusu olmadığını, Arapların, herhangi bir kabileyle savaşıp onlardan sadece bir kısmını öldürmeleri durumunda bile “Biz filan kabileyi öldürdük.” demeleri gibi bir kullanım bulunduğunu söylerler. Ayrıca bu kıraat, *müşrikler Mescid-i Haram'ın yanında Müslümanları öldürmeye başlamadıkça ilk öldürmeye başlayan tarafın Müslümanlar olmaması gerektiği* manasını da içermektedir.⁹⁸

İki kıraat vechi arasında mana açısından bir mukayese yapıldığında bu vechiler arasında bir tezat bulunmadığı, bunların birbirlerini desteklediği görülür. *Elif*le okunan vechte savaşa götüren etkenlerden uzak durulması emredildiği, savaşın bizzat kendisinin ise daha kesin bir ifadeyle nehyedildiği manası bulunmaktadır. Öte yandan *müşrikler savaşa başlamadıkça Müslümanların savaşa başlamamaları* emredilmektedir. *Elif'siz* okunan vechte ise *savaşın kendisinden men'etme* söz konusudur. Ayrıca *Mescid-i Harâm'ın yanında müşrikler öldürmeye girişmedikçe Müslümanların onları öldürmeye başlamamaları gerektiğine* vurgu yapılmaktadır.⁹⁹ Buradaki bir kıraat vechinde savaşa ilk başlayan taraf olmaktan nehyetme anlamı bulunurken, diğer vechte ise savaş başladıysa ilk öldüren taraf olmaktan nehyetme söz konusudur.

Örnek 3: Mâide Sûresi'nin 53. âyetinin وَقَوْلِ الَّذِينَ آمَنُوا “Ve iman edenler derler ki:” ifadesinde bulunan وَقَوْلِ kelimesinin başındaki vâv harfi Hicaz (Mekke-Medine) ve Şam halkı mushaflarında yazılmamışken, Irak halkının mushafında yazılmıştır.¹⁰⁰ Mushafa tabi olmak sebebiyle bazı kıraatlerde hazf'la¹⁰¹, bazılarında ise isbât'la¹⁰² okunmuştur. *Vâv*'ın *hazf* veya *isbâtına* bağlı olarak bu kelimedeki *lâm* harfi de *nasb* veya *ref* ile okunmuştur.¹⁰³

Kıraatlerden âyet başında ve *vâv*'ın isbatı'yla وَقَوْلِ şeklinde okunan vecheye göre, ikinci âyet önceki âyete¹⁰⁴ atfedilerek okunur. Bu şekildeki okuyuşta iki durum söz konusudur: *Lâm* harfi *nasb* edilirse baştaki *vâv* harfi, bu âyeti öncesine bağlayacağından mana şöyle olur: “Umulur ki Allah, yakın bir fetih veya katından bir emir

98 İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 128; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/264.

99 'Ukberî, *Tibyân*, 1/157; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 128; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 1/264.

100 İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 229; Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'an*, 2/602.

101 *Hazf*: Lügatte düşürmek, kaldırmak, bir şeyden parça kesmek veya koparmak anlamına gelirken kıraat istila-hında yazıda veya telaffuzda bazı kelimelerden bir harfin kaldırılması anlamındadır. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/143; Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları* (İstanbul: İlav, 2018), 75.

102 *İsbât*: Lügatte “sabit kılma, yerinde bırakma” gibi anlamlara gelen isbât istilahta, yazımda veya telaffuzda ke-limedeki bir harfin hafzedilmesine denir. *Hazf* ve isbât terimlerinin zıddı olarak da karşımıza çıkmaktadır. bk. Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi Takrib Usûlü* (İstanbul: Hacvevîszade İlim ve Kültür Vakfı yayınları, 2021), 182-183; ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/133.

103 İbn Kesir, Nâfi, İbn Âmir ve Ebü Cafer وَقَوْلِ şeklinde *vav*'ın *hazf*i, *lâm*'ın *nasb*'i ile; Âsım, Hamza, Kisâi ve Halef ise وَقَوْلِ şeklinde *vav*'ın isbatı ile ve *lâm* harfinin de *ref*'i ile; Ebû Amr ve Yakub ise *vav*'ın isbat'ı ve *lâm*'ın da *nasb*'iyle okumuşlardır. bk. Ebü Bekir İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Daru'l-Meârif, 1980), 245; Ezherî, *Me'âni'l-kırâât*, 1/333; İbn Mihrân, *Mebûsât*, 186; Dâni, *Câmi'u'l-beyân*, 3/1028.

104 Önceki âyet şu şekildedir: فَتَمَسَّ اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ فَيُضْبِحُوا عَلَى مَا أَسْرَأُوا فِي أَنْفُسِهِمْ تَائِدِينَ “Umulur ki Allah, yakın bir fetih veya katından bir emir getirir de onlar içlerinde gizledikleri şeyi (nifaka) pişman olurlar.” el-Mâide 5/52.

getirir de onlar içlerinde gizledikleri şeye (nifaka) pişman olsunlar ve iman edenler de 'Sizinle beraber olduklarına dair var güçleriyle Allah'a yemin edenler şunlar mı?' deyiversinler."¹⁰⁵ Fakat lâm ref' edilerek okunursa وَيَقُولُ kelimesi cümle başlangıcı/ istinâfiye kabul edilir ve mana takdiren şöyle olur: "Umulur ki Allah, yakın bir fetih veya katından bir emir getirir de onlar içlerinde gizledikleri şeye (nifaka) pişman olurlar. İşte o vakitte mü'minler, sizinle beraber olduklarına dair var güçleriyle Allah'a yemin edenler şunlar mı?' derler."¹⁰⁶

Mana bütünlüğü açısından söz konusu âyetler arasında bağlantı bulunsa da başında vâv atıf harfi bulunmayan يَقُولُ şeklindeki kıraat vechine göre iki âyet birbirinden bağımsız olarak ele alınabilir. Fasl ile (iki cümle arasında atıf yapılmaksızın) okunan bu kıraat vechinde: "Allah, yakın bir fetih veya katından bir emir getirir de kalplerinde hastalık bulunanlar, içlerinde gizledikleri şeye pişman oldukları vakit geldiğinde, (müminler onlara ne derler?)" şeklinde sorulacak sorunun cevabı vardır. Bunda da iki durum söz konusudur: Müminlerin sorusuna muhatap münafıklar olursa âyetin takdiren manası: "(O zaman) iman edenler, kalplerinde hastalık bulunan o münafıklara derler ki: 'Sizinle beraber olduklarına dair var güçleriyle Allah'a yemin edenler şu Yahudiler mi?'" şeklindedir. Sorunun muhatabının Yahudiler olması durumunda âyete takdir edilecek mana: "Kendilerine destek olup yardım edeceklerine dair söz veren, "Eğer savaşırsanız muhakkak size yardım ederiz." diye vaadde bulunanlar şu münafıklar mı? (yapacakları yardım nerede kaldı, verdikleri sözlerine ne oldu?) yönünde olacaktır."¹⁰⁷

Biri mushaf'ın farklı okumaya elverişli bir hatla yazılmasıyla ilgili, diğeri ziyade-noksan yönüyle kıraat farklılıklarının mushaf'lara dağıtılmasıyla ilgili yukarıda ele alınan örnekler incelendiğinde şu sonuca varmak mümkündür: Gerek mushafın yazı şeklinin farklı okunmaya müsait oluşunda kendini gösterecek gerekse mushaf'lar arasında farklı yazılmış kıraat vecihlerinde olsun, konu hakkındaki örneklerin anlam bütünlüğü incelendiğinde bunların tezat veya tenâkuz değil bütünlük oluşturduğu ve birbirlerini desteklediği görülmektedir.

3. Sahâbe Mushaf'ları ile İrtibatı Açısından Kıraat Farklılıkları

Kur'ân'ın nüzûl sürecine şahitlik eden ruhsat verilen kıraat vecihleriyle Kur'ân'ı ilk okuyan ve bu vecihlerin aktarılmasına kaynaklık eden sahâbenin Kur'ân ve kıraatleri ile ilişkisi her dönemde Müslümanlar için önem arz etmiştir. Zira sadece vahiy kâtiplerine değil, yazı bilen diğer sahâbeye de kendileri için Kur'ân âyetlerini yazmalarına müsaade edilmişti. Onların da nazil olur olmaz vahiy kâtipleri tarafından yazıyla kaydedildikten sonra Zeyd b. Sabit'e (ö. 45/665) verilen âyetlere bakarak kendileri için yazdıkları, böylece kendilerine özel mushaf'lar oluşturdukları zikredilmektedir.¹⁰⁸

105 el-Mâide 5/52-53; bk. İbn Zencele, *Hüccetu'l-kırâât*, 229.

106 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/182; İbn Zencele, *Hüccetu'l-kırâât*, 229; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 12/376; Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 2/602.

107 bk. Zemahşeri, *Keşşâf*, 1/643; Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 2/602-603.

108 bk. Dağ, *Geleneksel Kırâât Algisına eleştirel Bir Yaklaşım*, 91.

Hiz. Osman (r.a), Kur'ân'ı istinsah ettirdikten sonra zikredilen bu sahâbe nüshalarının yakılmasını emretmiştir.¹⁰⁹ Ancak özel nüshalardan yakılmayanlar bulunup bulunmadığı, eğer bulunuyorsa hangi döneme kadar varlıklarını sürdürdükleri tam olarak tespit edilememiştir. Bazı bilginler, sahâbeye nispet edilen mushaflardan bahsederken veya bunlardaki farklı okuyuşlarla ilgili rivâyetleri aktarırken iki ihtimal üzerinde dururlar. Birincisi: Bu farklılıklar, İmam Mushaf'ın yazılmasından önceki döneme ait olabilir. Bu sebeple konuyla ilgili rivâyetlerde karışıklık söz konusu olmuştur. İkincisi: İmam Mushaf'a bazı okuyuşlarda benzerlik göstermeyen parçalar halindeki bazı sahâbe nüshaları, ileride ortaya çıkması muhtemel ihtilaf ve karışıklıkların önüne geçmek amacıyla imha edildikten sonra bazılarının nüshaları ellerinde kalmıştır. Konuyla alakalı rivâyetler bu nüshalar etrafında da dönüyor olabilir. Zikredilen bu ihtimallerle ilgili her ne kadar bir kısım şeyler söylene de meselenin tam olarak vuzuha kavuşmadığı belirtilmektedir.¹¹⁰

Özel sahâbe mushaflarının istinsah öncesi döneme ait olduğu fikrinin daha tercihe şayan olduğu söylenebilir. Zira Übey b. Kâ'b (ö. 33/654) Hiz. Ömer (r.a) zamanında, yani istinsahtan önce vefat etmiştir.¹¹¹ Mustafa A'zamî, İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbu'l-Mesâhif'ine* atıfta bulunarak, Hiz. Osman'ın (r.a) Übey b. Kâ'b'ın nüshasını yaktırdığını zikretmektedir.¹¹² Bu bilgiler, en azından Übey b. Kâ'b'ın mushafı hakkındaki rivâyetlerin istinsah öncesi döneme ait olduğunu gösterir. İbn Mes'ûd'un da özel nüshaların imhası hususunda ilk başta muhalif bir tavır takındığı; ancak ashâbın ileri gelenleri tarafından bu davranışın hoş karşılanmadığı nakledilmektedir. Aynı zamanda kendisinin de sonradan pişmanlık duyduğu, özel mushafından vazgeçip İmam Mushaf'a tabi olduğu; onu okuduğu, okuttuğu ve onunla amel ettiği de rivâyetler arasında yer almaktadır.¹¹³ Öte yandan Hiz. Osman'ın (r.a), onu Kûfe'den Medine'ye çağırması üzerine etrafındaki insanlar, onu koruyacaklarını ve onun hoşlanmayacağı şeylerle karşılaşmasına mani olacaklarını söyleyip gitmemesi için ısrar edince, İNَّ لَهٗ حَقُّ الطَّاعَةِ "Ona itaat etmek üzerimizde bir haktır." şeklinde verdiği cevap da hakkı esas aldığını göstermektedir.¹¹⁴

Takvası, ilmi ve Kur'ân'a bağlılığıyla bilinen İbn Mes'ûd¹¹⁵, şayet Hiz. Osman'ın, sahâbenin güvenilir kişilerinden oluşturduğu heyete istinsah ettirdiği mushaflarda hata olduğunu düşünseydi, Allah'ın (c.c) hakkının tüm haklara karşı önceliğinin bulunması sebebiyle asla mushaf-ı Osmanî'ye tabi olmaz ve kendi mushafından vazgeçmezdi. Diğer sahâbe de bu hususta tıpkı onun gibiydi. Sahâbe, Kur'ân'a

109 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3 (No. 4985).

110 bk. Çetin, *Yedi Hrf ve Kıraatlar*, 422-424.

111 Vefatı hakkında farklı tarihler söylene de İbn Esir, "Doğru olanı, onun Hiz. Ömer zamanında vefat etmiş olmasındır." der. bk. Ebu'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *Usdül-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 1/168; ayrıca bk. Şemsuddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, *Ma'rifetu'l-kurrâ'l-kibâr'âla tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrût: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/14.

112 A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 139.

113 bk. Bakillânî, *İntisâr* (Muhammed Asâm'ın tahkiki), 1/393, 2/422-423, 425; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Nisan 2022).

114 bk. İbn Esir, *Usdül-gâbe*, 3/381.

115 bk. İbn Esir, *Usdül-gâbe*, 3/381.

olan şiddetli bağılıklarını bizzat yaşantılarıyla; fedakarlıklarını ise, katıldıkları savaşlarda İslâm için hayatlarını feda edecek derecede bilfiil göstermiştir.¹¹⁶ Onlar, İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'ân'ın istinsahı hususunda herhangi bir hata tespit etselerdi veya bazı âyetlerin yer olmadığını görselerdi asla itaat etmezlerdi ve onlardan hiçbiri de özel nüshalarından vazgeçmezdi. Hâlbuki mushaf-ı Osmanî, ashâbın önünde okunmuş ve bunun üzerinde ashâbın icmâi sağlanmıştı.¹¹⁷ Nitekim özel nüshalarından bahsedilen Übey b. Kâ'b ve İbn Mes'ûd'un da on kıraatin sahâbe zinciri içinde yer alması¹¹⁸; bunların mushaf hattına muhalif olduğu halde kabul gören farklı kıraatlerinin zikredilmemesi; özel mushaf sahipleri sahâbenin mushaf-ı Osmânî'ye tabi olduğu yönündeki düşünceyi teyit etmektedir.

İbn Ebî Dâvûd; Hz. Ömer, Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas (ö. 68/687-88), İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbeye dayandırılan mushaflardan bahseder. Bunlarda yer alıp da mushaf hattına muhalif olan bazı okuyuşlara yer verir.¹¹⁹ Ancak var olduğu söylenen bu mushaflar günümüzde zaten mevcut olmadığı gibi bunların varlığı ve ihtiva ettikleri söylenen farklı kıraatler hakkında da sağlam bir bilgi bulunmadığı nakledilmektedir.¹²⁰ Resûlullah (s.a.v) döneminde, bu sahâbenin özel mushaflarından söz edilebilir. Fakat Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflar üzerinde icmâ temin edildikten¹²¹ sonra bunlara aykırı olan nüshaların imha edildiği¹²² bilinen bir husustur. Takvalarıyla ve Allah'ın (c.c) kitabına sıkı bağılıklarıyla öne çıkan sahâbenin, hem özel nüshaların hem de istinsah edilen mushafların nasıl bir mahiyet gösterdiğinin farkında olmaları ve istinsah edilen nüshalar üzerinde icmâ etmeleri özel mushafların, mushaf-ı Osmanîler karşısındaki konumu hakkında yeterince bilgi vermektedir.

Bakillânî (ö. 403/1013), bazılarının sahâbe nüshalarını ön plana çıkarıp onlardaki birtakım ziyade veya noksan yazımlara vurgu yaparak mevcut Kur'ân'da değişiklik veya sıhhatinde şüphe bulunduğu yönünde ileri sürdükleri iddiaların hiçbir kıymetinin olmadığını belirtir. Zira sübûtu kesinlik kazanmayan âhâd haberle Kur'ân'ın sabit olmayacağını, Kur'ân'ın sübûtu için tevâtür şartının bulunması gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla nüzûl döneminden günümüze kadar tevâtürle nakledilen hâl-i hazırda mütedâvil Kur'ân'ın esas alınacağı, âhâd haberle gelen ve bir kısım okuyuşları zayıf rivâyetlerle aktarılan sahâbe nüshalarının ise dikkate alınamayacağı üzerinde durur.¹²³

116 Sahâbenin Kur'ân'a bağılıkları ve bu husustaki ciddiyetleri için bk. Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Osman (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 103-110, 122-123, 357.

117 bk. Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 3 (No. 4985); A'zami, *Kur'ân Tarihi*, 135-136.

118 Dâni, *Teytir*, 8, 9, 10.

119 bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 1/283-355.

120 Bakillânî, *İntisâr* (Muhammed Asâm'ın tahkiki), 2/423; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 422.

121 Bakillânî, *İntisâr* (Muhammed Seyyid'in tahkiki), 351.

122 Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 3 (No. 4985).

123 Bakillânî, *İntisâr* (Muhammed Seyyid'in tahkiki), 108-109, 123-124.

Sahâbe mushaflarıyla ilgili olarak Abdurrahman Çetin, farklı nüshalar hakkında bilgi veren bazı kaynaklar bulunsa da bunlardan sadece İbn Ebî Dâvûd'un, *Kitâbu'l-mesâhif*'inin günümüze ulaştığını belirtir. Bu konuda ayrıca İbn Eşte'nin (ö. 360/971) bir eserinden bahsedildiğini; ancak bunun sahâbe mushaflarında bulunduğu söylenen farklı kıraat vecihleriyle alakalı değil, sure tertipleriyle ilgili olduğuna dikkat çeker.¹²⁴ Ayrıca İbn Nedim'in de *el-Fihrist* adlı bibliyografik eserinin sadece bir kısmında sahâbe mushaflarına değinilmektedir. Ancak, bu çalışma da sahâbe mushaflarındaki kıraat vecihleriyle ilgili değil, sure tertipleriyle alakalıdır.¹²⁵

Sahâbe mushaflarında bulunduğu rivâyet edilen farklı okuyuşların mevcudiyeti kesin olsa bile bunlar mesâhif-i Osmanî'de yer almamıştır. İbnü'l-Cezerî'ye göre bunun sebebi, nesh edilmiş olmalarıdır. İslâm'ın başından itibaren *yedi harf*e ruhsat verilmişken diller bunların telaffuzuna alışıp Kur'ân'ın okunuşu insanlara kolay hale gelince, *arza-i ahîre*'de okunan harf dışındaki harfler nesh edilmiştir. Mushaf da *son arza'ya* göre yazıldığından sahâbe nüshalarındaki farklı okuyuşlar da bu kapsamda nesh olmuştur.¹²⁶ İbnü'l-Cezerî, şöyle bir ihtimalin de mümkün olduğunu söyler: Sahâbe, Resûlullah'tan (s.a.v) öğrendikleri Kur'ân hakkında tam bilgi sahibi idiler. Dolayısıyla tefsir kabilinden olan açıklamaların Kur'ân'a karışmayacağından emin oldukları için açıklama amacıyla bazı kelimeleri özel nüshalarına yazmışlardır.¹²⁷ Bakillânî de benzer yönde açıklamalar yapar.¹²⁸

İstinsah öncesinde Hz. Ömer (r.a), Kur'ân ilmiyle ve kıraatiyle ön plana çıkmış sahâbeyi, yeni fethedilen beldelere gönderince onlar da beraberinde götürdükleri özel mushaflarıyla bölge halkına Kur'ân öğretmişlerdir.¹²⁹ Ancak, yukarıda değinildiği ve konuyla ilgili muteber kaynaklarda da yer verildiği gibi istinsah işleminin ardından sahâbenin icmâi sağlandıktan sonra bu türdeki nüshalar imha edilmiştir.¹³⁰ Bazılarının İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbenin nüshalarına atıfta bulunarak "Filan sahâbinin nüshasında şöyle yazılıdır." tarzındaki rivâyetlerin dikkate alınmaması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim sahih on kıraat imamının hepsinin kıraat zincirinde, mushafları bulunduğu söylenen bu sahâbelerden birden fazla kişinin ismi zikredilmektedir.¹³¹ Dolayısıyla on kıraat arasında bunlara izafe edilen; ancak mushaf hattına muvafık olmayan farklı sahih kıraatlerin de bulunduğu düşünülmemelidir.

124 Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 423; Şiilerin, Hz. Osman'ın (ra) istinsah ettirdiği mushafları tenkid ettikleri bilinen bir husustur. bk. Bakillânî, *İntisar* (Muhammed Seyyid'in tahkiki), 111-113, 351. Dolayısıyla mezhebi taassupla ileri sürülen iddiaların, sahâbenin icmâ ettiği mushaflara gölge düşürebilecek bir önemi haiz olamayacağı kanaatindeyiz.

125 bk. İbn Nedim, *Fihrist*, 43-44.

126 bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

127 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

128 bk. Bakillânî, *İntisar* (Muhammed Seyyid'in tahkiki), 358-359.

129 Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ*, 1/19; İbn Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, 1/168, 3/381; ayrıca bk. Dağ, *Geleneksel Kirâât Algısına eleştirel Bir Yaklaşım*, 101-102.

130 Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 3 (No. 4985).

131 bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/112, 120, 133, 144, 155, 165, 172, 178, 185; İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 53, 64, 70, 71, 78, 79, 85.

Sahih kıraatin şartlarını taşımadıklarından şâz kapsamında değerlendirilen ve sadece tefsir kabilinden izahlar olarak bakılan bu tür okumalar, sahîh kıraatler kapsamında olmasalar bile kıraat disiplininde ehemmiyetini korumuştur. Birkaç misalle sahâbe mushafalarında yer alan bu kıraatler üzerinde durmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Örnek 1: Mücadele Sûresi'nin 7. âyetindeki مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَايَعَهُمْ وَلَا حَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ “Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın.” ibaresinde bulunan رَايَعَهُمْ kelimesinden sonra İbn Mes'ûd'un mushafında وَلَا أَرْبَعَةَ إِلَّا هُوَ حَامِسُهُمْ “Dört kişi gizlice konuşmaz ki, beşincileri O olmasın.” ziyadesinin bulunduğu rivâyet edilmektedir.¹³²

İbn Mes'ûd'un mushafında zikredilen şekilde bir kıraat vechinden bahsedilmişse de böyle bir şâz okuyuşun, Kur'ân ifadesinin akıcılığı ve mükemmelliği açısından problem teşkil ettiğine dikkat çekilmiştir. Zira eğer sözü edilen şâz okuyuşu gibi bir şâz okuyuşu ve أَرْبَعَةَ ve رَايَعَهُ kelimeleri peş peşe gelmiş olsaydı; bu durum tekrar sayılacağından lafızdaki fesâhat ortadan kalkardı. Nitekim âyette zikredilen sayılar sadece birer defa gelmekle lafızda güzellik ve kusursuzluk sağlanmıştır.¹³³ Muteber bir sahâbinin hususî mushafında yer alsaydı bile mushaf hattına muhalefeti dolayısıyla okunması caiz görülmemiş bu şâz vechinin sadece tefsir amaçlı kabul edilebileceği söylenmiştir.¹³⁴ Nitekim sayısal tekrarin ağır bastığı şâz vecih yerine, sahîh kıraatte böyle bir tekrara düşülmemiş olmakla Kur'ân'ın fesâhati korunduğu gibi sayısal verilerin kelâmın tamamlayıcı unsurları olarak kullanılmasıyla da istenen mesaj verilmiş, Allah'ın (c.c) her hâlükârda kullarının bütün ahvâl ve konuşmalarından haberdar oluşu vurgulanmış¹³⁵ öte yandan şâz kıraat vechine karşı sahîh kıraat ile Kur'ân'ın muktezây-ı hâle mutabık ifade üslûbu da ortaya çıkmış olur.

Örnek 2: Tâhâ Sûresi'nin إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ “Kıyamet mutlaka gelecektir. Her nefis işlediğinin karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecek (geleceğinden hiç söz etmeyecek)tim.” şeklindeki 15. âyetinde bulunan أَكَادُ أُخْفِيهَا “Neredeyse onu gizleyecektim.” ibaresi, Übey b. Kâ'b'ın mushafında أَكَادُ أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي “Neredeyse onu kendimden gizleyecektim, öyleyse bunu size nasıl açıklayayım.” şeklinde yazılı olduğu¹³⁶, bazı mushafalarda da أَكَادُ أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي şeklinde olduğu zikredilse¹³⁷ de hangi mushafta nasıl kayıtlı olduğu hususunda ittifak sağlanmamıştır.¹³⁸

132 Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh el-Hemedâni, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'*, thk. Arthur Jeffery (Kâhire: Meketbetu'l-Mütenebbî, 1934), 154; Ebû Muhammed Mekki b. Ebi Talib Hammûs b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihaye fî ilmi me'ânî'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmihî*, thk. Şahid el-Buşeyhî (Şarika: Câmîatu's-Şarika, 2008), 11/7360.

133 bk. Nisâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân*, 6/273.

134 Mekki, *Hidâye*, 11/7360.

135 Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvi, *Tefsîru's-Şa'râvi* (Mısır: Metâbiu Ahbarî'l-Yevm, 1997), 15/9481.

136 İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 90.

137 Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/56.

138 İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 90; krs. Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/56.

Übey b. Ka'b'ın mushafında bulunduğu rivâyet edilen bu ziyade, tefsirlerde çoğunlukla Allah'ın (c.c), Kıyamet saatini gizli tutması konusunda ele alınmaktadır. Bazı müfessirler, Allah'ın (c.c) Kıyamet'in kopma vaktini gizlemesiyle ilgili olan *أَخْفِيهَا* ifadesine mana verirken "Eğer zatımdan gizlemem doğru olsaydı onu kendimden dahi gizlerdim." şeklinde mübalağalı bir mana verirler, bunu da Übey b. Ka'b'ın mushafındaki ziyadeye dayandırırır.¹³⁹ Müfessirlerden Nizamuddin en-Nîsâbü'rî, dil bilimci Kutrub'tan (ö. 210/825) naklederek Arapların, gizliliğine fazla önem verdikleri şeyler hakkında; *كَتَمْتُهُ مِنْ نَفْسِي* "Onu kendimden de gizledim." ifadesini kullandıklarını belirtir. Ancak, Nîsâbü'rî, âyetin manasının Übey b. Ka'b'ın mushafındaki ziyadeye değil âyetin zahirine hamledilmesi gerektiğini, *أَخْفِيهَا* "Neredeyse onu gizleyecektim." İbaresinin sadece *Kıyametin geleceğinin gizlenmediğine* delâlet ettiğini, kopacağı vakit ile alakası kurulamayacağını zikreder. Bu durumda âyetin manası şöyle olur: "Kıyametin vakti size gizli olmakla beraber şayet geleceğini haber vermenin size bir faydası bulunmasaydı neredeyse onun geleceğini de haber vermezdim."¹⁴⁰

Örnek 3: İsra Sûresi'nin 93. âyetindeki *أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِّنْ زُرْحِي* "yahut altından bir evin olmadıkça" ibaresi İbn Mes'ûd'un kıraatinde *مِنْ ذَهَبٍ* şeklinde dir. O, *مِنْ ذَهَبٍ* yerine *مِنْ زُرْحِي* "altın'dan" ifadesiyle okumuştur.¹⁴¹ İbn Ebî Dâvud *Kitâbu'l-Mesâhif*'te bu okuyuşa yer vermemiş ise de Mekkî b. Ebî Tâlib bunun İbn Mes'ûd'un mushafında bulunduğunu söylemiştir.¹⁴² Bu şâz okuyuş için İbn Mücâhid'in (ö. 324/936), "Biz Abdullah İbn Mes'ûd'un kıraatinde *مِنْ ذَهَبٍ* okuyuşunu görene kadar *مِنْ زُرْحِي* kelimesinin ne manaya geldiğini bilmiyorduk." dediği nakledilir.¹⁴³ Yine, herhangi bir evi altın kadar güzel zinetlendirecek bir şey bulunmadığı, dolayısıyla *مِنْ زُرْحِي* kelimesinin, zinet manasında olduğu zikredilmektedir.¹⁴⁴ İbn Mes'ûd'un mushafında yer aldığı söylenen *مِنْ ذَهَبٍ* ibaresinin ayette geçen *مِنْ زُرْحِي* kelimesinin manasına açıklık getirdiği genel kabul görmüştür.¹⁴⁵ Ümmetin okuduğu meşhur kıraate aykırı olması sebebiyle İbn Mes'ûd'un mushafındaki bu okuyuşun kıraat olma ihtimali bulunmadığı; ancak tefsir mahiyetinde değerlendirilebileceği söylenmiştir.¹⁴⁶ Görüldüğü üzere pek çok kıraat ve tefsir kaynağında sahih şekilde nakledilmiş olsa da mushaf hattına muvafık olmaması nedeniyle sahâbe mushafındaki bir kıraat kabul edilmemiştir. Âlimlerin üzerinde ashâbın icma ettiği mesâhif-i Osmânî'nin hattına uymayan tüm kıraatlere, sahâbe mushafları dâhil, yaklaşımı aynı şekildedir.¹⁴⁷ İster sahâbeye ait özel mushaflarda

139 Nîsâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 4/523.

140 Nîsâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 4/523.

141 Nîsâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 4/391; Abdullatif Hatip, *Mu'cemu'l-kırâât*, 5/120.

142 Mekkî, *Hidâye*, 6/4288.

143 Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 17/553.

144 Mekkî, *Hidâye*, 6/4288; Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 21/409; Nîsâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 4/391.

145 Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî, *Tefsiru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nil (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989), 442; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/260.

146 Ebu Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 7/112.

147 İbn Ebî Dâvud, *Mesâhif*, 165.

yer alsın ister sadece rivâyet yoluyla aktarılmış olsun bu tarz vecihlere tefsir açısından yaklaşmıştır.

Sonuç

Tefsir ve kıraat kaynaklarında yer alan kıraat vecihlerinin Arap lehçeleri, mushaf hattı ve sahâbe mushaflarıyla alakası, kıraat ilminin önemli konularından biridir. Ümmete kolaylık sağlama maksadına binaen Kur'ân'ın yedi harf üzere okunmasına ruhsat verilmesinin sonucu olarak tezahür eden kıraat vecihlerinin önemli bir kısmının, lehçe farklılığıyla ciddi bir alakası bulunmaktadır. Nitekim yedi harf'le ilgili hadislerde geçen ahurfü's-seb'a ifadesinin her halükarda lehçelerle irtibatı bulunduğu, lehçe farklılıklarının, yedi harfi, en azından yedi harfin bir bölümünü teşkil ettiği ve lehçelerdeki fonetik unsurların bir kısmının kıraatlere yansıdığı düşüncesi genel kabul görmüştür. Kur'ân'daki lehçe değişikliğine bağlı farklı okumaların bir kısmı, hem yazı şeklinde hem de mana itibariyle aynı oldukları halde telaffuz keyfiyetlerinde bazı farklılıklar gösterir. Fakat bu yöndeki farklar manaya etki etmeyen seslendirme şekillerinden ibarettir ve kıraat ihtilaflarının büyük çoğunluğunu da bunlar oluşturur. Lehçelere dayalı farklı okumaların bir kısmı da sarf ve nahiv yönündeki farklılıklarla ilgilidir. Bu tür farklı okumaların az bir kısmında anlam değişikliği bulunsa da bu değişiklik, zıtlık değil mana çeşitliliği sağlayan bir mahiyet gösterir.

Kıraat farklılıklarının bir kısmı da anlama doğrudan etki eden sarf ve nahiv farklılıklarını da ilgilendirmesi açısından okuyuşlardaki farklılıkların manasını önemli ölçüde alakadar eden ferş'ul-hurûf kapsamına giren farklılıklardır. Bunlardan *arza-i ahîre*'de nesh edilmemiş olanları resmü'l-mushaf'ta ve farklı beldelere gönderilen mesâhif-i Osmânî'de muhafaza edilmiştir. Mahiyet itibariyle birbiriyle tezat veya tenâkuz teşkil etmeyip farklı açılardan birbirlerini teyit eden bu tarz kıraatlerin doğrudan veya dolaylı olarak mushaf hattı ile irtibatı bulunmaktadır.

Kıraat literatüründe karşılaşılan bazı vecihlere de sahâbeye isnad edilen özel mushaflarda karşılaşılmaktadır. Bu tarz vecihlerin istinsah öncesine ait özel nüshalarda bulunma ihtimali üzerinde durulmuştur. Bazıları sahih nakille gelmiş olsa bile mushaf hattına muvafık bulunmamaları sebebiyle âhâd haber seviyesinde görülen ve şâz kategoriye dâhil edilen bu nevi kıraatler, *son arza*'da nesh edilmiş okuyuşlar veya tefsir kabilinden izahlar şeklinde değerlendirilmiştir. Alanla ilgili, *kıraat vecihlerinin lehçe farklılıklarıyla alakası* ve *sahâbe mushaflarındaki kıraat vecihlerinin tasnifi* şeklinde müstakil konular üzerinde daha detaylı yeni araştırmaların yapılması, kıraat ilminin temel meseleleri açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Ahfeş el-Evsat, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Hudâ Mahmud Kuraa. Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1990.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*. ter: Ömer Türker, Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Alemdar, Yusuf. "Kıraatlerin Ortaya Çıkışı Meselesine Yeni(den) Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2004), 143-170.
- Bakillânî, Kadî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Asâm el-Kudât. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Bakillânî, Kadî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Osman. Beyrut: Dâru Kütübü'l-İlmiyye, 1971.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Dâvûd. *Futûhu'l-buldân*. Beyrût: Mektebetu Hilâl, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Horasânî. *Sünenü's-sağîr li'l-Beyhakî*. thk. Abdulmutî Emin Kal'acı. 4 Cilt. Pakistân: Câmîatu Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasarı min umûri Resulillâhi ve sünenihî ve eyyâmihî (Sahîhu'l-Buhârî)*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsr. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cemaluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî. *Fünûnu'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Beşâir, 1987.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 8 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-mesud>
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *Sihâhu tâci'l-lüğa ve sihâhu'l-Arabî*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Çimen, Abdullah Emin. "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın Sağlamaştırılmasında Bir Metot Denemesi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/18 (2007), 91-166.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Dânî, Osman b. Saîd b. Osman Ebû 'Amr. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâti's-seb'*. 4 Cilt. İmârât: Camiatu'ş-Şârika, 2007.
- Dânî, Osman b. Saîd b. Osman Ebû 'Amr. *Ehrufu's-seb'a li'l-Kur'ân*. thk. Abdulmüheymin Tahhân. Mekke: Mektebetu Menâr, 1988.
- Dânî, Osman b. Saîd b. Osman Ebû 'Amr. *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emsâr*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. Kahire: Mektebetu Külliyyeti'l-Ezheriyye, t.y.
- Dânî, Osman b. Saîd b. Osman Ebû 'Amr. *et-Teysîr fi'l-kirâti's-seb'*. thk. Oto Pretzl. Beyrût: Dâru Kitabî'l-Arabî, 1984.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endelûsî. *Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû Şâme, Şihabuddîn Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî. *el-Murşidu'l-vecîz ilâ 'ulûmin te-te'allaku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrût: Dâru's-Sadr, 1975.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî. *Fedâilu'l-Kur'ân li'l-Kâsım b. Sellâm*. thk. Mervân Atiyye, Muhsin Hirâbe, Vefâ Takiyuddîn. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Me'âni'l-kırâât*. thk. İvâd b. Ahmed el-Kavzî ve İz Mustafa Dervîş. 3 Cilt. Riyad: Merkezu'l-buhûs fi külliyyeti'l-âdâb bi Câmîati Melik Suûd, 1991.
- Firat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Hatib, Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Câmi'u li ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmî'*. thk. Mahmud Tahhan. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1983.
- Hatîp, Abdullatîf. *Mu'cemu'l-kırâât*. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru's-Saduddîn, 2000.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Mısır: Farûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Hemedânî. *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedi'*. thk. Arthur Jeffery. Kâhire: Mektebetu'l-Mütenebbî, 1934.
- İbn Mihrân, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *el-Mebsût fi'l-kırâati'l-'aşr*. thk. Sebi' Hamza Hâkimî. Dimeşk: Mecmeu'l-Lüğa el-Arabiyye, 1981.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâat*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Daru'l-Meârif, 1980.
- İbn Necâh, Ebû Dâvûd Süleyman el-Endelûsî. *Muhtasaru't-tebyîn li hecâ't-tenzil*. 5 Cilt. Medine: Mecme'u Melik Fehd, 2002.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Verrâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed b. Abdulhalim el-Harrânî. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 35 Cilt. Medine: Mecmeu Melik Fahd, 1995.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Yusuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*. thk. Şeyh Zekeriyya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrût: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Yusuf. *et-Temhid fi 'İlmi't-Tecvîd*. thk: Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyâd: Mektebetü'l-Me'arif, 1985.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Usdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvid, Adil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İşeri, Yunus. *Nizamuddin en-Nisâburî'nin 'Garâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân' Adlı Tefsirinde Kıraat Olgusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2021.

- İşeri, Yunus. *Kıraat-Tefsir İlişkisi Açısından Nisâbü'rî'nin Tefsir Yönteminde Kıraat Olgusu*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbnü'n-Nedîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnun-nedim>
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî Hacı Halife. *Keşfu'z-unûn 'an esâme'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Müsennâ, 1941.
- Kılıç, Mustafa. *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemaşşeri Örneği*. İFAV: İstanbul, 2015.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi Takrib Usûlü*. İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2021.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Nisan 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mushaf#1>
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihaye fî ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmihî*. thk. Şahid el-Buşeyhî. 13 Cilt. Şarika: Câmiatu'ş-Şarika, 2008.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*. thk. Abdulfettah İsmâil Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nehda, 1960.
- Mücahid b. Cebr, Ebu'l-Haccâc el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1989.
- Nisâbü'rî, Nizamuddin el-Hasan b Muhammed. *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân*. thk. Şeyh Zekeriyya Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1996.
- Nüveyrî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Tayyibeti'n-Neşr fî'l-kırââti'l-aşr*. thk. Meccî Muhammed Sürûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Râcihî, Abduh. *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fî'l-kırââti'l-Kur'âniyye*. İskenderiyye: Dâru'l-Marife el-Câmia, 1996.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-'Arabî, 1999.
- Semîn, Şihabuddin Ahmed b. Yusuf el-Halebî. *Dürü'l-mesûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. 11 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1986.
- Serin, Muhittin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mushaf#2-hat>
- Şa'râvi, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru'ş-Şa'râvi*. 20 Cilt. Mısır: Metâbiu Ahbarî'l-Yevm, 1997.
- Şehade, Ahmed – Kılıç, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-kırââti'l-Kur'âniyyeti'l-aşr*. İstanbul: Haseki Mensupları ve Mezunları Derneği Yayını, 2018.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakîr. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid İstılahları*. İstanbul: İfav, 2018.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 2 Cilt. Mısır: Naşir: İsa Bâbî el-Halebî, 1976.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.

- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr 'alâ tabakâti ve'l-a'sâr*. Beyrût: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Cârullâh. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhîlu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kutubi'l-Arabî, 1995.